

SWOT Bornholm

Hvad lever Bornholm af?

10-11-2022

Center for Regional- og Turismeforskning

Den Europæiske Landbrugsfond
for Udvikling af Landdistrikterne:
Europa investerer i landdistrikterne

Titel: SWOT Bornholm/Hvad lever Bornholm af?

Forfatter: Anders Hedetoft, anders.hedetoft@crt.dk

Center for Regional- og Turismeforskning (CRT)

Bymarken 12

3790 Hasle

Telefon +45 5644 1144

E-mail: crt@crt.dk

www.crt.dk

© 2022 Center for Regional- og Turismeforskning

ISBN-nummer:

Center for Regional- og Turismeforskning er et center for anvendt forskning, der løfter analyse- og udviklingsopgaver samt forskningsprojekter med særligt fokus på yderområder. Centrets primære fokus er regional udvikling med fokus på yderområder, turisme i et destinationsperspektiv samt modeløkonomisk analyse. CRT er beliggende på Bornholm og har eksisteret siden 1994.

Indholdsfortegnelse

1	Indledning	4
2	Sammendrag	4
3	STYRKER OG SVAGHEDER.....	9
4	Overordnede befolkningsmæssige udviklingstendenser	9
5	Infrastruktur og transport	15
6	Natur – udbredelse og benyttelse	17
7	Den bornholmske beskæftigelses- og erhvervsudvikling	23
7.1	Udvikling i pendlingsomfang på Bornholm	26
7.2	Den bornholmske erhvervsspecialisering	27
7.3	Produktivitet i de bornholmske hovedbrancher	28
8	LAG's fokusområder	31
8.1	Fødevarerektoren.....	31
8.1.1	Landbrug.....	31
8.1.2	Fødevarefremstilling	32
8.2	Kunsthåndværk	37
8.3	Turisme og Outdoor.....	42
8.4	Iværksætter og mikrovirksomheder.....	44
9	MULIGHEDER OG TRUSLER	46
9.1	Forventet udvikling på det danske arbejdsmarked	46
9.2	Forventet udvikling på det bornholmske arbejdsmarked	47
9.3	Klimaeksponerede brancher og beskæftigelse på Bornholm.....	48
9.4	Etablering af Energi-ø Bornholm	51
10	Muligheder og trusler inden for LAG-Bornholms hidtidige satsningsområder....	56
10.1	Generel erhvervsudvikling og erhvervsfremme på Bornholm	56
10.2	Forventet udvikling inden for landbruget	59
10.3	Forventet udvikling inden for fødevarerområdet.....	62
10.4	Forventet udvikling inden for kunsthåndværkerområdet.....	63
10.5	Forventet udvikling inden for turisme og oplevelser.....	65
11	BILAG 1: Beskæftigelse og specialisering	67
12	KILDER	69

1 Indledning

SWOT-analysen¹ er udarbejdet på foranledning af LAG-Bornholm og skal tjene som et af udgangspunkterne for formulering af den kommende udviklingsstrategi for LAG-Bornholm for perioden 2023 - 2017

Formålet med analysen er at tegne et billede af Bornholms erhvervsmæssige **styrker** og **svagheder**. Dette sker ved en overvejende **kvantitativ** gennemgang af status og udvikling på Bornholm – i nogle tilfælde sammenlignet med den tilsvarende situation i den øvrige del af landet. Vurderingen af **trusler** og **muligheder** for den bornholmske økonomi og beskæftigelse er primært baseret på **kvalitative** metoder, herunder en opsamling på de seneste forsknings- og konsulentrapporter, der omhandler udviklingsperspektiver for landdistrikter og for de erhverv, der er dominerende på Bornholm. Som led i denne kvalitative kortlægning er der endvidere interviewet en række aktører med særligt kendskab til bornholmske udviklingsmuligheder, herunder specifikt i forhold til igangværende og kommende store investeringer i den grønne omstilling.

2 Sammendrag

Styrker/svagheder

På Bornholm er den markante befolkningstilbagegang blevet stoppet, men det har stadig lange udsigter med BRK's vision om 42.000 indbyggere. Øen har overskud på både nettotilflytning og nettoindvandring, men samtidig er vi – populært udtrykt - lidt for tilbøjelige til at dø. Det skyldes selvfølgelig, at vi er mange ældre på Bornholm, og andelen af ældre over 70 år vil kun vokse i de kommende år.

I flere af de små lokalsamfund er befolkningstilbagegangen heller ikke så markant som den tidligere har været, og selv i det åbne land (herunder de mindste byer under 200 indbyggere) er befolkningstilbagegangen blevet bremset i de senere år. Det er dog samtidig værd at bemærke, at det er de turistmæssige attraktive byer med flere nye (turistrette) aktiviteter i sommermånederne, der har haft den største tilbagegang i den fastboende befolkning.

Økonomisk og beskæftigelsesmæssigt blev Bornholm ramt dybere og mere alvorligt af finanskrisen end de fleste andre steder i landet, og i den forbindelse forsvandt der over 3000 job fra Bornholm. Siden da er situationen blevet stabiliseret, og over de sidste 10 år har der været en nogenlunde stabil beskæftigelse på omkring 17.000 personer. Men Bornholms store udfordring er stadig at få genskabt den tabte beskæftigelse. Mens beskæftigelsen har ligget stabilt på Bornholm, er den i samme periode steget omkring 8% i resten af landet. Havde Bornholm kunne følge denne udvikling

¹ En gennemgang af styrker og svagheder (primært baseret på historiske analyser) og muligheder og trusler (primært baseret på en vurdering af den sandsynlige fremtidige udvikling). Analysen har primært fokus på lokaløkonomi, beskæftigelse og erhvervsvilkår/erhvervsudvikling. Befolkningens levevilkår er kun behandlet i den udstrækning, det knytter sig til beskæftigelse, indtjening og (til dels) skattevilkår.

ville der have været 1.400 flere i beskæftigelse, og øen ville være et godt stykke nærmere regionskommunens mål om en befolkningstilvækst, for uden beskæftigelsesmuligheder er det ikke muligt at ændre tilflytningen i nævneværdig grad.

Over de seneste 10 år er det inden for den private sektor især hoteller og restauranter, rådgivningsvirksomheder, IT-virksomheder og visse dele af industrien, der har skabt de nye job. Overordnet betragtet har turismen haft nogle rigtig gode år, og turismen har fået stigende betydning for Bornholms økonomi. Samlet set genererer den bornholmske turisme en direkte beskæftigelse på Bornholm på godt 1.500 job, og hertil kommer yderligere 700 – 800 job i den øvrige del af landet. Indregner man den afledte beskæftigelse, så er den samlede effekt af den bornholmske turisme i omegnen af 3.500 job på og udenfor øen.

Bornholmske virksomheder er ikke helt så gode til at tjene penge som i resten af landet. Eller sagt på økonomisprog, så er produktiviteten lavere på Bornholm, hvilket ikke er så godt, når målet er at skabe flere nye arbejdspladser. Men hvis man skal fremhæve noget positivt, så følger de bornholmske virksomheder som helhed med produktivitsudviklingen i resten af landet. Det vil sige, vi sakker i hvert fald ikke længere bagud. Og ud over det, så er produktiviteten faktisk højere på Bornholm end i resten af landet, i nogle af de brancher, hvor vi er specialiseret. Det drejer sig bl.a. om landbrug, hoteller og restauranter og maskin-/transportmiddelindustri samt bygge- og anlægssektoren.

Det er desuden værd at fremhæve, at nogle af de erhvervsområder, der har haft LAG-Bornholms særlige opmærksomhed i flere programperioder, udviser en ganske positiv udvikling, og dette gælder især i de seneste år.

Den lokale fødevarerfremstilling/industri har stigende betydning for beskæftigelse og værdiskabelse. Indenfor landbruget har LAG-Bornholm især haft fokus på at støtte vegetabilsk produktion, grønsagsproduktion og frugt og bær-produktion, og her kan man nu se, at den endelig er ved at resultere i et målbart stigende areal med disse afgrøder. Det er dog endnu for tidligt at kunne måle den økonomiske og beskæftigelsesmæssige effekt af denne indsats.

På kunsthåndværkerområdet kan man også spore en økonomisk og beskæftigelsesmæssig effekt af den mangeårige satsning på denne sektor, og som tidlige nævnt er turismen, herunder oplevelser rettet mod både fastboende og turister, også i vækst. Det har dog ikke været muligt at påvise, om den specifikke indsats rettet mod outdoor-turismen har haft den ønskede effekt.

Iværksætteraktiviteten er, i lighed med andre yderkommuner, forholdsvis lav på Bornholm. Til gengæld er overlevelseshraten ret god og betydelig bedre end landsgennemsnittet. Iværksætterne betyder rigtig meget for erhvervsdynamikken, og i mange brancher skabes hovedparten af de nye job i de nye virksomheder, der bliver etableret. I perioden 2015 til 2019 blev der i gennemsnit oprettet 370 virksomheder om året, og hovedparten af de nye job i de nye virksomheder skabes inden for handel og service (herunder hoteller og restauranter).

Trusler og muligheder

I de første år forventes der en relativ afdæmpet økonomisk og beskæftigelsesmæssig vækst.

Den grønne omstilling vil få stigende betydning inden for en række brancher. Set i forhold til landsgennemsnittet har Bornholm relativt mange virksomheder og stor beskæftigelse i klimaudsatte brancher, såsom landbrug og transport. Men også brancher som sø- og lufttransport, betonindustri og bilværksteder er klimaudsatte og har relativ stor betydning på Bornholm. Omstillingen vil bringe eksisterende virksomheder og arbejdspladser i fare, men samtidig åbner det nye forretningsmuligheder. Hvad nettoeffekten vil blive er usikkert.

Den kommende energi-ø repræsenterer massive investeringer på Bornholm, primært i perioden fra 2027 til 2030. I anlægsfasen forventes hovedparten af jobbene dog at gå til udenørs aktører. I den efterfølgende driftsfase er der bedre mulighed for, at lokale virksomheder kan få nogle af arbejdsopgaverne, dog sandsynligvis ikke mere end 50 – 100 årsværk. Energi-ø investeringen åbner endvidere afledte forretningsmuligheder, eksempelvis i form af en produktion af flydende brændstoffer på basis af vedvarende energi (PtX) og virksomheder, der kan udnytte adgangen til varme (fra køling af transformere og PtX-anlæg). Disse mulige effekter lader sig dog heller ikke kvantificere endnu.

Indenfor landbrugssektoren forventes produktion af bioenergi (herunder biogas) at få stigende betydning. Afhængigt af de politiske reguleringsmekanismer der tages i anvendelse forventes der også en vis omstilling fra animalsk til vegetabilsk produktion, herunder en øget produktion af vegetabilsk protein til human ernæring og en fortsat stigende produktion af både grøntsager og bær/frugt.

Turisme har over en årrække fået stigende betydning. Denne stigning forventes at fortsætte, men dog med en mere afdæmpet vækst. Den fortsatte stigning forventes primært at ligge uden for den nuværende højsæson, hvilket øger behovet for faciliteter og aktiviteter på andre tider og andre lokaliteter.

Den nuværende mangel på især faglært arbejdskraft forventes at fortsætte. Dog sandsynligvis med en svag forbedring frem mod 2030.

Såfremt det skal lykkes at øge befolkningsantallet på Bornholm, er det helt nødvendigt, at beskæftigelsen (antallet af job) bliver øget. Her kan manglen på arbejdskraft blive en seriøs udfordring, og problemet er, at manglen på især faglært arbejdskraft er et landsdækkende fænomen. Det betyder, at det bliver vanskeligt at øge udbuddet af arbejdskraft via tilflytning fra den øvrige del af landet. Løsningen bliver sandsynligvis en øget rationalisering/automatisering inden for produktionserhvervene samt en øget indvandring fra udlandet.

Anbefalinger til LAG-Bornholm

Den mangeårige satsning på fødevarerektoren (det gælder både fødevarerfremstilling og fødevarereproduktion i den primære sektor), kunsthåndværkersektoren og turisme/outdoor synes at have båret frugt i form af stigende værdiskabelse og beskæftigelse inden for disse erhverv. Det anbefales at fortsætte det hidtidige fyrtårnsstrategi.

På outdoorområdet synes der at mangle en overordnet koordinerende og drivende enhed (i stil med ACAB/Grønbechs Gård på kunsthåndværkerområdet og Gourmet Bornholm på fødevarerområdet), der kan sikre den fortsatte udvikling inde for området. Såfremt der er en eller flere aktører fra outdoor-miljøet, der ønsker at påtage sig denne rolle, vil LAG-Bornholm kunne understøtte denne proces.

Søg, hvor det er muligt, samarbejd med de øvrige erhvervsfremmeaktører på Bornholm og med brancheorganisationer/foreninger, der er aktive indenfor LAG'ens strategiske satsningsområde.

I forbindelse med bestyrelsens formulering af udkast til strategi for LAG-Bornholm (bl.a. på basis af input fra de mange borgermøder), anbefales det at sende strategiudkastet til kommentering hos de aktører, der repræsenterer LAG'ens planlagte indsatsområder (den hidtidige indsats har været dækket af aktører så som BCB, Destination Bornholm, Bornholms Landbrug og Fødevarer, ACAB og Gourmet Bornholm).

På fødevarerområdet synes Gourmet Bornholms og Bornholms Landbrug og Fødevarers satsning på en fælles digital (salgs)platform at repræsentere en udviklingsmulighed for en række af de virksomheder, der hidtil har fået støtte fra LAG-Bornholm og muligvis også for etablering af helt nye (tilknyttede) virksomheder.

SWOT-skema

<p style="text-align: center;">Styrker:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Flere års befolkningstilbagegang er (næsten) blevet stoppet • Bornholm har overskud på både nettotilflytning og nettoindvandring • Befolkningstilbagegangen i de fleste mindre byer er mindre end den tidligere har været • Stabil beskæftigelse på øen igennem flere år • Især stigende beskæftigelse indenfor turisme, rådgivning, IT-virksomheder og visse dele af industrien • Nogle af de erhvervsområder, der har LAG-Bornholms særlige opmærksomhed, har haft en positiv udvikling i de seneste år • Iværksætteraktiviteten har stor betydning for værdiskabelse og beskæftigelse. Der etableres i gennemsnit ca. 370 nye virksomheder om året. 	<p style="text-align: center;">Svagheder:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Bornholm har en ældre befolkning og et stort fødselsunderskud • Bornholmske virksomheder har i gennemsnit lavere produktivitet end tilsvarende i den øvrige del af landet. Derfor manglende evne til at skabe nye job
<p style="text-align: center;">Muligheder:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Den grønne omstilling åbner nye forretningsmuligheder og vil tiltrække nye typer af virksomheder • Den kommende Energiø-investering vil, i mindre omfang, også give lokal beskæftigelse. Ikke så meget i anlægsfasen, men den efterfølgende driftsfase (fra 2030) forventes at give 50 – 100 årsværk i lokal beskæftigelse • Energiø-investeringen vil på længere sigt åbne for en række afledte forretningsmuligheder • Der er fortsat mulighed for at øge den bornholmske turisme. Ikke så meget i højsæsonen, men i den øvrige del af året • Produktion af bioenergi forventes at få stigende betydning for landbruget • For en række af de producerende erhverv vil fortsat automatisering være en del af løsningen på manglen på arbejdskraft • Den nye fælles digitale salgsplatform (drevet af Gourmet Bornholm og Bornholms Landbrug og Fødevarer) synes at repræsentere en udviklingsmulighed for flere af de virksomheder, der tidligere har fået støtte fra LAG-Bornholm 	<p style="text-align: center;">Trusler:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Bornholm har mange klimaudsatte brancher, hvor der forventes en relativ stor omstilling af virksomhederne • En hurtig ændring af de politiske rammevilkår (CO2-afgift) vil kunne bringe en stor del af den lokale beskæftigelse indenfor landbrug og fødevarer fremstilling i fare • Manglen på arbejdskraft (især faglært) vil fortsat virke begrænsende for den økonomiske udvikling • På outdoor-området mangler der en overordnet koordinerende og drivende enhed, der kan sikre den fortsatte udvikling inden for denne del af turismen

3 STYRKER OG SVAGHEDER

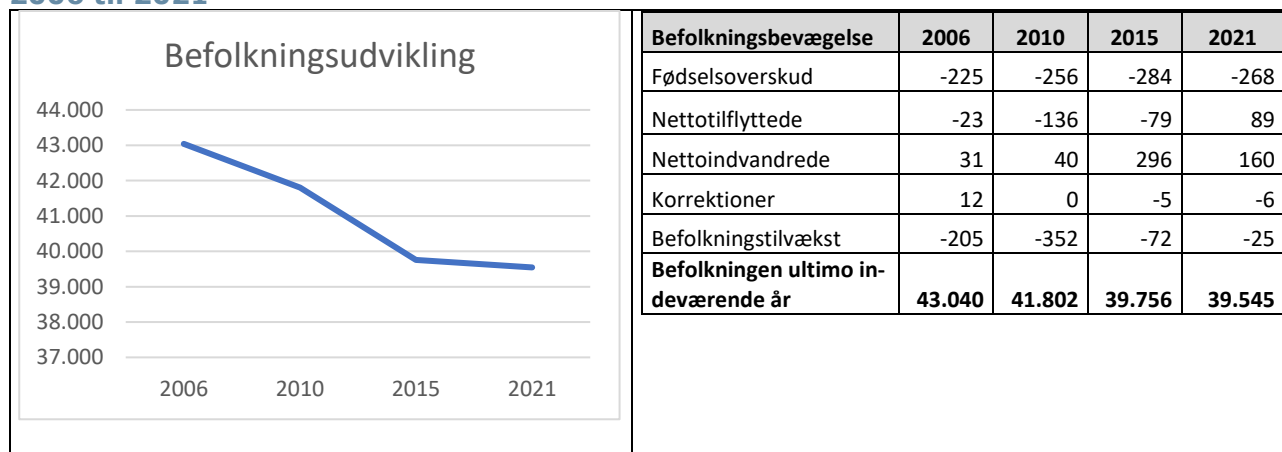
Der gennemføres en overordnet kvalitativt-baseret vurdering af styrker og svagheder baseret på demografiske udviklingstendenser samt på udvikling i de forskellige dele af Bornholms erhvervsliv. Formålet er at få et overblik over, hvor det går godt og mindre godt på øen.

4 Overordnede befolkningsmæssige udviklingstendenser

Samlet set er den bornholmske befolkning gået tilbage siden starten af 1980'erne, men hvis man udelukkende ser på de seneste års udvikling, er det interessant at bemærke, at fra det i cirka 2015 lykkedes at stabilisere den bornholmske beskæftigelse, er der samtidig sket en markant afdæmpning af befolkningstilbagegangen. Ja, i et enkelt år (2020) har der ligefrem været tale om befolkningsfremgang.

Rent demografisk er det en udfordring, at den bornholmske befolkning er relativ gammel. Derfor dør der langt flere, end der bliver født hvert eneste år, hvilket vil sige, at Bornholm har et **løbende fødselsunderskud**. Til gengæld har Bornholm hvert eneste år siden 2006 haft **positiv nettoindvandring** (det betyder, at der er flere, der indvandrer fra udlandet til Bornholm end der på tilsvarende vis udvandrer til udlandet). Endvidere har Bornholm hvert eneste år siden 2016 haft **positiv nettotilflytning** fra de øvrige områder af landet, hvilket også har været med til at dæmpe befolkningstilbagegangen på øen.

Tabel 1: Oversigt over befolkningsudvikling og befolkningsbevægelser på Bornholm, 2006 til 2021

Kilde: Danmarks Statistik, Befolkningens udvikling efter område, Tabel BEV107

Aldring af befolkningen

En udfordring for Danmark, og i særdeleshed en udfordring for Bornholm, er den tiltagende aldring af befolkningen, hvilket jo hænger sammen med den glædelige omstændighed at vi lever længere. I det bornholmske tilfælde skyldes aldringen imidlertid også at der er et løbende fødselsunderskud, som beskrevet ovenfor.

Nedenfor ses en oversigt over hvorledes andelen af ældre udvikler sig på Bornholm og i resten af landet.

Tabel 2: Andel af ældre på Bornholm og i resten af landet

Andel over 60 år	2000	2005	2010	2015	2021	2030
Bornholm	24,2%	27,2%	31,4%	35,8%	38,2%	41,2%
Resten af landet	19,8%	21,4%	23,3%	24,7%	26,3%	29,2%

Kilde: Den Regionaløkonomiske model, SAM-K/LINE ®

Hvor andelen af ældre over 60 år på landsplan er steget fra knap 20% af befolkningen til godt 26% i perioden fra 2000 til 2021, er den tilsvarende udvikling på Bornholm gået fra godt 24% til godt 38%. Til orientering har vi også fremskrevet den forventede befolkningsudvikling frem til 2030. Befolkningsaldringen er et landsdækkende fænomen, men som det ses, er både niveauet og udviklingen langt mere markant på Bornholm.

Udfordringen for samfundet er, at det medfører, at en stadig større del af befolkningen står uden for arbejdsmarkedet og derfor i mindre grad bidrager til samfundet (bl.a. i form af kommunale skatter). Samtidig trækker den ældre befolkning i større udstrækning på offentlige ydelser (bl.a. folkepension) og på offentlige velfærdsydelser. Denne udvikling har også været rationalet for de seneste års mange pensionsreformer, og aldersgruppens erhvervsdeltagelse (især aldersgruppen 60 til 70 år) er da også øget markant – også på Bornholm (se Tabel 15: Befolkningsudvikling blandt de 60+-årige og deres registrerede og forventede erhvervsdeltagelse). Men selvom befolkningen arbejder mere og længere end tidligere, og selvom befolkningen ikke blot får flere leveår, men også flere sunde leveår, så er udviklingen med til at lægge et yderligere pres på den kommunale økonomi.

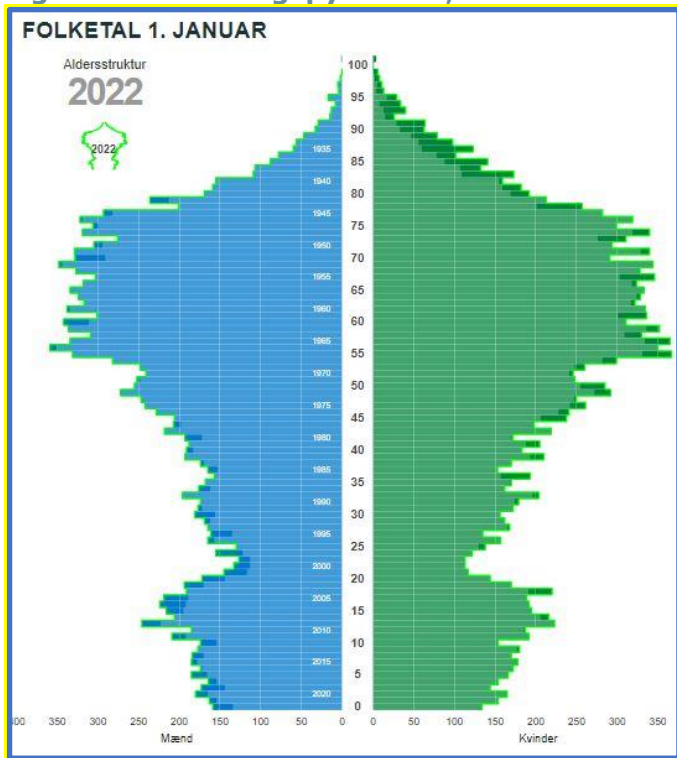
Udvikling i befolkningens uddannelsesniveau

Samtidig med, at der sker en aldring af befolkningen sker der en gradvis stigning i befolkningens uddannelsesniveau. Der bliver færre og færre ufaglærte, og befolkningen får i gennemsnit længere uddannelser. Dette er dog i særlig grad relevant for de personer, der er aktive på arbejdsmarkedet. Derfor ses der i afsnittet "*Den bornholmske beskæftigelses- og erhvervsudvikling*" nærmere på udviklingen i den bornholmske arbejdsstyrkes uddannelsesniveau.

Til- og fraflytning fordelt på aldersgrupper

I lighed med de fleste andre ydre kommuner har Bornholm en meget speciel "befolkningspyramide", hvor der er relativt mange i børn, midaldrende og gamle, men hvor den unge generation (typisk mellem 18 og 30 år) i stor udstrækning er "fraværende". Dette er illustreret i figuren nedenfor.

Figur 1: Befolkningspyramide, Bornholm 2022

Kilde: <https://extranet.dst.dk/pyramide/pyramide.htm#!v=2&o=2022&t=1&c=400>

Dette billede skyldes selvfølgelig, at en stor og stigende del af de unge tager "over" i forbindelse med deres uddannelse: Kvinder tager denne tur i lidt større udstrækning end mænd.

Dette til- og fraflytningsmønster er illustreret nedenfor, hvor der ses på til- og fraflytning til Bornholm fra 2020 til 2021 fordelt på aldersgrupper (alder ultimo 2020). Det ses tydeligt, at fraflytningen især sker i den unge aldersgruppe.

Tabel 3: Befolkningsbevægelser fordelt på aldersgrupper, Bornholm 2020 til 2021

Befolkningsbevægelse 2020 til 2021	ALDER (2020) ANTAL personer									
	0-9 år	10-19 år	20-29 år	30-39 år	40-49 år	50-59 år	60-69 år	70-79 år	80-89 år	90- år
Blevet på Bornholm	3.198	3.872	2.542	3.305	4.446	5.963	6.416	5.546	2.129	334
Fraflyttet Bornholm	72	223	360	119	88	94	92	68	17	(N<5)
Tilflyttet Bornholm	164	92	308	203	142	158	93	42	14	(N<5)
Udvandret eller døde	16	14	26	27	34	41	73	169	177	108
Indvandret eller født	577									

Kilde: Danmarks Statistik, Befolkning. CRT-specialudtræk

Udfordringen er imidlertid, at der er forholdsvis få observationer, når man kun ser på befolkningsbevægelser imellem to år i en kommune (Bornholm) og fordelt på aldersgrupper. Derfor er der nedenfor en supplerende tabel, hvor der ses på befolkningsbevægelser i en femårig periode fra 2016 til 2021. Der er fokuseret på de personer, der i 2016 boede på Bornholm (alder henviser ligeledes til deres alder i 2016). Tabellen viser, hvor disse personer opholder sig i 2021. Her bliver det tydeligt at se, at

fraflytningen primært sker i den unge aldersgruppe (de personer, der var mellem 10 og 19 år i 2016 og som altså er mellem 15 og 24 år i 2021). I alle andre aldersklasser er der en positiv nettotilvandring.

Tabel 4: Befolkningsbevægelser fordelt på aldersgrupper, Bornholm 2016 til 2021

Befolkningsbevægelse 2016 til 2021	ALDER(2016). ANTAL personer									
	0-9 år	10-19 år	20-29 år	30-39 år	40-49 år	50-59 år	60-69 år	70-79 år	80-89 år	90- år
Blevet på Bornholm	3.053	2.940	2.125	2.884	4.480	6.049	5.988	4.103	1.174	102
Fraflyttet Bornholm	186	1.320	735	235	290	317	254	155	14	(N<5)
Tilflyttet Bornholm	556	290	988	670	491	528	383	136	22	(N<5)
Udvandret eller døde	42	47	114	91	100	238	517	845	920	375
Indvandret eller født	2.580									

Kilde: Danmarks Statistik, Befolkning. CRT-specialudtræk

En sådan opgørelse dækker selvfølgelig over, at der kan være mange, der både er tilflyttere og fraflyttere i perioden, og de vil selvfølgelig ikke fremgå af denne opgørelse, hvor der udelukkende er set på flytningerne mellem 2016 og 2021. Fra tidligere undersøgelser ved vi dog, at der specielt i den unge aldersgruppe er mange "yoyo-flytninger", dvs. personer, der flytter frem og tilbage flere gange i perioden (det er ikke altid lige nemt at få hældt de unge ud af reden).

I tidligere analyser har vi på CRT også set på, hvor stor en del af tilflytningerne, der reelt er tilbageflytninger (dvs. personer, der enten er født på Bornholm eller i en tidligere periode har boet på Bornholm. Disse analyser viste, at cirka 40 – 50% af alle tilflytninger reelt er tilbageflytninger. Dette viser, at en stor del af de unge forlader Bornholm for at få en uddannelse, men når de så har stiftet familie og eventuelt fået børn vender en stor del af dem tilbage til øen.

I en eventuel indsats for at få flere tilflyttere giver det derfor god mening "at holde snor" i de unge fraflyttere. Der er en relativ stor sandsynlighed for, at de kan "lokkes" tilbage til øen, såfremt rammevilkårene er i orden – dvs. at der eksempelvis er interessante jobmuligheder, boliger og børnepasningsmuligheder. Men de unge fraflyttere har ofte en vis veneration for øen, og på flere måder kan de udgøre en ressource for Bornholm, uanset om de vælger at flytte tilbage eller ej. De kan være med til at tiltrække og udvikle forskellige former for aktiviteter på øen, og de kan udgøre værdifulde netværk og kontaktpersoner i forskellige sammenhænge.

Til- og fraflytning efter social stilling

I dette afsnit sættes der fokus på til- og fraflytternes sociale stilling set i forhold til de fastboende. Med social stilling menes befolkningens tilknytning til arbejdsmarkedet, herunder hvilken type stilling de besidder og i hvilket omfang de er uden for arbejdsmarkedet, herunder pensionister eller modtagere af andre offentlige ydelser.

Da vi ikke har haft adgang til oplysninger om befolkningens sociale stilling i det seneste kalenderår (2021), er analysen i stedet lave på til- og fraflytninger til Bornholm fra 2019 til 2020. Den sociale stilling henviser til den sociale stilling i 2020. Gruppen "Andre udenfor arbejdsstyrken" er en ret bred gruppe men omfatter primært børn og

personer under uddannelse. Der indgår kun de personer, hvor der er oplysninger om bopælskommune i både 2019 og 2020, og hvor der er oplysninger om social stilling i 2020.

Tabel 5: Befolkning samt til og fraflytning (fra 2019 til 2020), fordelt efter social stilling i 2020

Antal personer fordelt efter social stilling i 2020	Bosat på Bornholm i begge år	Tilflyttere	Fraflyttere	Tilflytning minus fraflytning	Andel af fastboende	Andel af tilflyttere
Selvstændige	1.709	59	21	38	4,5%	4,7%
Medarbejdende ægtefælle	45				0,1%	
Topleder	477	13	12	<5	1,3%	1,0%
Lønmodtager på højeste niveau	2.819	157	94	63	7,5%	12,5%
Lønmodtager på mellemniveau	975	62	31	31	2,6%	5,0%
Lønmodtager på grundniveau	7.164	197	256	-59	19,0%	15,7%
Anden Lønmodtager	3.148	77	76	<5	8,3%	6,2%
Arbejdsløse	824	79	48	31	2,2%	6,3%
Midlertidigt uden for arbejdsstyrken	802	55	26	29	2,1%	4,4%
Tilbagetrækning for arbejdsstyrken	582	10	8	<5	1,5%	0,8%
Pensionister	12.305	173	119	54	32,6%	13,8%
Andre uden for arbejdsstyrken	6.861	369	391	-22	18,2%	29,5%
Uoplyst	13					
I alt	37.724	1.251	1.082	169		

Kilde: Den Regionale Model for erhverv og beskæftigelse, SAM-K/LINE®

Hvis vi først ser på de personer, der er på arbejdsmarkedet, så er der antalsmæssigt især tale om nettotilflytning af lønmodtagere på højeste- og mellemniveau samt af arbejdsløse. Blandt de personer, der står uden for arbejdsmarkedet, er der antalsmæssigt tale om nettotilflytning af personer, der står midlertidigt uden for arbejdsmarkedet (bl.a. personer på barselsorlov og sygedagpenge) samt pensionister (der omfatter både folkepensionister og førtidspensionister).

Der hvor tilflytterne især adskiller sig fra den fastboende befolkning er, at der er mange tilflyttere, der er lønmodtagere på højeste niveau (12,5% mod 7,5% blandt den fastboende befolkning). Og selvom der er flere pensionister, der flytter til øen end der er pensionister, der flytter fra øen, så udgør pensionister alligevel kun 13,8% af tilflytterne, hvorimod de udgør hele 32,6% af den fastboende befolkning.

Hvis man ser nærmere på befolkningsudviklingen i de forskellige lokalområder på Bornholm, så er det interessant at bemærke, at alle bysamfund med bopælspligt har haft befolkningsmæssig fremgang, hvorimod alle andre bysamfund har haft tilbagegang. Selv om det ser ud til, at der har været befolkningsmæssig fremgang i landdistrikterne/det åbne land, så skyldes fremgangen i praksis primært, at Listed er kommet under 200 indbyggere, og bebyggelsen indgår nu under landdistrikter. Samme

”skæbne” er tidligere overgået Bølshavn. Hvis man ser bort fra denne ”bogholderimæssige” forskydning, så har befolkningstallet i landdistrikterne nærmest været stabilt i perioden 2017 til 2019.

Tabel 6: Befolkningsudvikling i de enkelte byområder

By	2017	2022	Abs
400-99999 Landdistrikter	9.128	9.342	214
400-11152 Rønne	13.723	13.807	84
400-10281 Svaneke	1.044	1.079	35
400-18349 Gudhjem	701	736	35
400-10586 Nexø	3.654	3.668	14
400-99997 Uden fast bopæl	65	73	8
400-10283 Aakirkeby	2.112	2.119	7
400-10880 Klemensker	629	633	4
400-10647 Østerlars	243	243	0
400-10648 Listed	210	0	0
400-10285 Snogebæk	701	700	-1
400-18348 Nylars	225	220	-5
400-10857 Nyker	707	700	-7
400-10284 Pedersker	245	233	-12
400-10872 Vestermarie	253	240	-13
400-11444 Balka	216	200	-16
400-10649 Østermarie	480	461	-19
400-18347 Muleby	533	508	-25
400-10066 Hasle	1.665	1.634	-31
400-10810 Lobbæk	356	316	-40
400-10605 Tejn	899	858	-41
400-10065 Allinge-Sandvig	1.517	1.459	-58
400-10282 Årsdale	389	316	-73
I alt	30.567	30.203	-364

Kilde: Danmarks Statistik, Statistikbanken, Folketal efter byområder, Tabel BY3

Man skal være varsom med at fortolke udviklingen således, at det er den ophævede bopælspligt, der i sig selv har ført til befolkningstilbagegangen i de mindre byer, for også i perioden inden ophævelsen af bopælspligten var der en stor befolkningstilbagegang i de mindre byer, og de største byer (Rønne, Nexø, Hasle, Svaneke og Åkirkeby) var også før ophævelsen af bopælspligten i de øvrige områder de mest bosætningsattraktive steder.

Ikke desto mindre er det interessant at bemærke, at de turistmæssigt attraktive kystbyer (Tejn, Allinge-Sandvig og Årsdale) samtidig er de byer, der har den største tilbagegang af fastboende. Dette kunne tyde på, at den ophævede bopælspligt i kystbyerne er medvirkende til at reducere den fastboende befolkning. Overordnet set er befolkningstilbagegangen i de mindre byer ikke så kraftig som den har været i tidligere perioder.

5 Infrastruktur og transport

Transportmulighederne til og fra Bornholm er afgørende for øens erhvervs- og beskæftigelsesmæssige udvikling. Over en årrække er der sket en forbedring af transportinfrastrukturen. Prisen for færgetransport er faldet (det gælder både passagerer og fragt og skyldes primært et forøget statstilskud), og kapaciteten er øget.

Dette har i væsentligt omfang medvirket til, at transportomfanget også er blevet forøget. Dette gælder både for passagerer og fragt. Samlet set er det årlige antal færgepassagerer steget med i alt 389.000 fra 2010 til 2021, og antal overførte personbiler er i samme periode steget med 223.000. Endelig er den overførte fragtmængde til og fra Bornholm steget med hele 178.000 tons svarende til en stigning på over 40%. Nedenfor ses en opgørelse over passagerer, biler og gods på de to vigtigste færgeruter til/fra Bornholm.

Tabel 7: Antal passagerer, biler og gods, Rønne - Køge

Rønne-Køge	Årstal			Udvikling 2010 til 2021	
	2010	2015	2021	Absolut	Relativ
Dobbelture	459	407	395	-64	-13,9%
Passagerer, 1000	82	59	114	32	39,0%
Personbiler	17.399	14.585	35.843	18.444	106,0%
Busser	63	93	34	-29	-46,0%
Færgegods i alt, 1000 ton	352	435	548	196	55,7%

Kilde: Danmarks Statistik, Statistikbanken, Tabel SKIB31

Tabel 8: Antal passagerer, biler og godsmængde, Rønne - Ystad

Rønne - Ystad	Årstal			Udvikling 2010 til 2021	
	2010	2015	2021	Absolut	Relativ
Dobbelture	1.658	1.455	1.832	174	10,5%
Passagerer, 1000	1.190	1.330	1.547	357	30,0%
Personbiler	265.905	312.833	470.567	204.662	77,0%
Busser	1.190	2.040	3.771	2.581	216,9%
Færgegods i alt, 1000 ton	91	101	73	-18	-19,8%

Kilde: Danmarks Statistik, Statistikbanken, Tabel SKIB32

Den store stigning i antal passagerer, biler og fragtmængde betyder, at færgekapaciteten begynder at være begrænsende. I hvert fald, hvis målet er en fortsat vækst i antallet af passagerer og fragt. Der opleves oftere fuldt bookede afgang, og virksomheder oplever oftere store forsinkelser i forbindelse med afsendelse og modtagelse af fragt.

I foråret 2023 kommer den nye hurtigfærge, Express 5, til at sejle alle de afgang, som hidtil er blevet sejlet med Express 1. Den nye hurtigfærge har både plads til flere biler og flere passagerer. I 2022 sejler Express 1 i alt 2.924 afgang. Forskellen på de

to færgers kapacitet betyder, at der potentielt på årsbasis bliver plads til 527.100 flere passagerer og 78.268 flere biler på ruten mellem Rønne og Ystad.

Hertil kommer, at det med 2023 som forsøgsår er blevet besluttet at erstatte den lille ekstraræge (Max Mols) med Express 1. Den ekstra færge sættes ind i de absolutte spidsbelastningsperioder. Denne ombytning af de to ekstraræger medfører mere end 25 procent flere bilpladser i juli. I praksis svarer det til et potentiale på godt 800.000 ekstra rejsende til Bornholm, hvis alle færgerne fyldes helt op².

Med denne ændring i færgebetjeningen forventes kapacitetsproblemerne vedr. passagerer og personbiler at være løst ind til videre. Imidlertid kan der stadig forventes kapacitetsproblemer vedr. fragt til og fra Bornholm. Dette kapacitetsproblem vil være særligt fremherskende i juli/august måned.

² Kilde: <https://via.ritzau.dk/pressemeddelelse/forste-sejlplan-med-express-5?publisherId=12030451&releaseId=13655787>

6 Natur – udbredelse og benyttelse

Bornholm er 588 kvadratkilometer stor men har trods sin beskedne størrelse en meget stor variation i geologi, landskaber og biologi. Bornholms klima er anderledes. Foråret kommer senere, og eftersommeren er varmere og længere end i resten af Danmark. Stejle og dybe sprækkedale, fx Ekkodalen og Døndalen er karakteristiske for det central- og nordbornholmske landskab og udgør en helt anderledes natur end i resten af landet.

Den særegne natur og den nemme adgang til naturen nævnes da også blandt både tilflyttere og turister som en meget væsentlig grund til at tilvælge Bornholm. Set på denne måde er der ingen tvivl om, at den bornholmske natur udgør et væsentligt aktiv for den fortsatte udvikling af øen.

Skove

Et af de forhold, der kendetegner den bornholmske natur, er den lette adgang til skov, primært repræsenteret af de to store naturområder "Almindingen" og "Paradisbakkerne", men Bornholm er i det hele taget en af de mest skovrige kommuner i Danmark, og hele Midtbornholm udgør et næsten sammenhængende skovkompleks på 6.000 – 7.000 ha. Som det fremgår Tabel 9 nedenfor udgør skovarealet på Bornholm knapt 21% af det samlede areal. I landet som helhed udgør skovarealet godt 13% af det samlede areal.

Tabel 9: Overordnet arealfordeling, Danmark og Bornholm, 2018

Procentfordeling af areal	2018	
	Danmark	Bornholm
I alt	100	100
Landbrugsafgrøder	60,4	59,5
Skov	13,2	20,9
Heder, enge og anden natur (tør og våd)	8,8	4,5
Heder, klitter og anden tør natur	3,4	3,2
Enge, moser og anden våd natur	5,4	1,3
Søer og vandløb	2,3	1,2
Søer	1,3	0,8
Vandløb	0,9	0,5

Kilde: Danmarks Statistik, Statistikbanken, Tabel AREALDK

Det samlede skovareal på Bornholm udgør ca. 12.260 ha (122,6 km²). Staten (Naturstyrelsen) administrerer et samlet areal på ca. 4.200 ha, heraf 3.000 ha skov (primært Almindingen og Rø Plantage). Derudover står Bornholms Regionskommune som ejer af ca. 2.100 ha skov. Resten af skovarealet (ca. 7.200 ha) er fordelt på forskellige private lodsejere.

Skovene benyttes både til produktion af gavntre (byggnings- og møbeltræ) og til brændsel (fast træ og flis). Derudover har skoven selvfølgelig en stor og stigende rekreativ værdi og udgør rammen om en stigende mængde friluftaktiviteter. Men skoven har selvfølgelig også "værdi i sig selv" som et område til sikring og forbedring af biodiversiteten.

I tabellen nedenfor ses en opgørelse af hugsten i de bornholmske skove i perioden 2006 til 2016. Som det fremgår, har der i perioden været tale om en meget kraftig stigning i hugsten, og denne stigning er primært båret af en stigende produktion af flis til det bornholmske fjernvarmenet.

Hvorvidt denne stigende produktion er biologisk bæredygtig er vanskeligt at bedømme ud fra den tilgængelige statistik. I udgangspunktet kræver det selvfølgelig, at de fældede arealer tilplantes med ny skov. For de arealer, der er underlagt fredsskovspligt, hvilket gælder for en meget stor del af skovarealet, er der lovgivningsmæssige krav om at dette sker, men det sker sandsynligvis også – hen ad vejen – på de øvrige skovarealer. Men for at hugsten **i klimamæssig betydning** kan siges at være bæredygtig, kræver det, at tilvæksten af nyt træ svarer til den mængde træ, der fjernes/afbrændes. Dette er nødvendigt for at binde samme mængde CO₂, som der frigives ved afbrænding af træet. Argumentet for, at der skal bindes lige så meget CO₂ som der afbrændes, er faktisk hovedargumentet for at betragte bioenergi som en klimaneutral opvarmningsform på linje med eksempelvis sol og vindenergi.

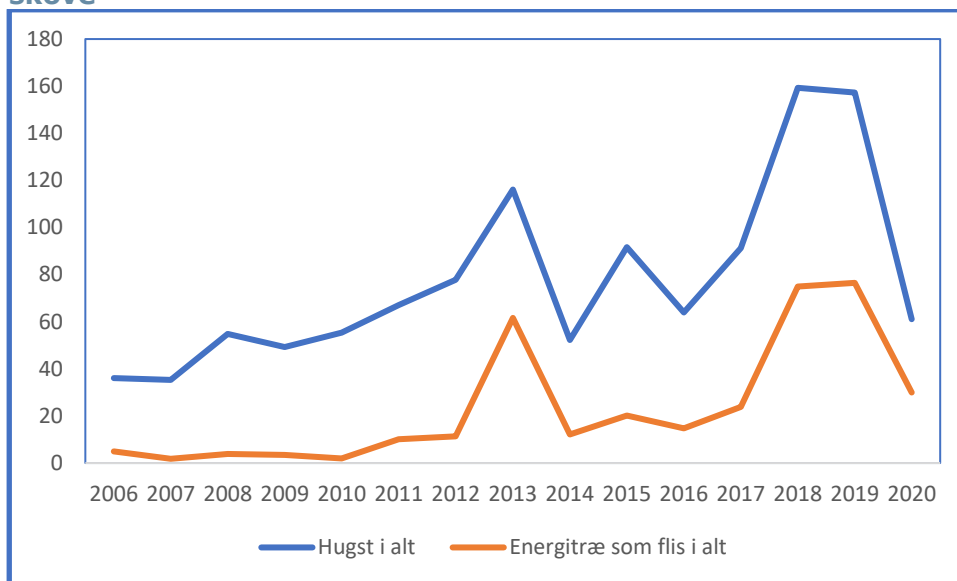
Der er ikke tilgængelig statistik for nettotilvæksten i den bornholmske "beholdning af træ" (der som minimum skal ligge på 0, før man kan sige at hugsten er klimamæssig neutral. Men sandsynligvis kan tilvæksten af træ ikke følge med den ret kraftige stigning i hugst der er sket i de senere år, for selvom alle ryddede arealer tilplantes med det samme, så vil tilvæksten (målt i rumfang) i de nye små træer sandsynligvis slet ikke svare til den tilsvarende hugst, ligeledes målt i rumfang.

Tabel 10: Udvikling i den samlede hugst (1000 kbm) i de bornholmske skove

Periode	2006- 2010	2011 - 2015	2016 - 2020
Samlet hugst, 1000 kbm.	230,9	404,7	532,9

Kilde: Danmarks Statistik, Statistikbanken, Tabel SKOV55

Figur 2: Udvikling i den samlede hugst og flisproduktion (1000 m³) i de bornholmske skove

Kilde: Danmarks Statistik, Statistikbanken, Tabel SKOV55

En ting er, at det nuværende hugstniveau sandsynligvis ikke er klimamæssig bæredygtig, noget andet er, at det samlede overordnede "indtryk" af de bornholmske skovarealer i de senere år er blevet ændret. Der er blevet flere åbne/tyndt bevoksede arealer og færre store sammenvoksede skovområder.

Beskyttet natur

Mange naturområder er forsvundet fra landskabet i løbet af de sidste 50 år. Når naturområderne forsvinder, forsvinder også mange vilde dyr og planter. For at bremse denne udvikling, besluttede Folketinget allerede tilbage i 1972 at beskytte bestemte naturtyper. I 1992 blev disse bestemmelser udvidet til den såkaldte **Naturbeskyttelseslov**, som blandt andet indeholder bestemmelser om beskyttelse af udvalgte naturtyper. Disse naturtyper er søer, moser, ferske enge, strandenge, heder, overdrev og vandløb. Disse naturtyper er beskyttede overalt i Danmark. Sideløbende med ovennævnte beskyttede naturtyper kan naturbeskyttelse også ske med **fredninger** og med de såkaldte **Natura 2000-områder**. Fredning er den ældste form for naturbeskyttelse og er samtidig den mest vidtrækkende beskyttelsesform, der lægger en række væsentlige begrænsninger på naturarealers anvendelsesmuligheder. Natura 2000 er et netværk af beskyttede naturområder på tværs af EU. Områderne har til formål at bevare og beskytte naturtyper og vilde dyre- og plantearter, som er sjældne, truede eller karakteristiske for EU-landene. Natura 2000-områder består af følgende områdetyper:

- Habitatområder, der beskytter en række naturtyper og udvalgte plante- og dyrearter
- Fuglebeskyttelsesområder, der beskytter en række fuglearter

- Ramsarområder, der beskytter en række områder, der er levested for arter af vandfugle

På Bornholm er der udpeget 2 fuglebeskyttelsesområder og 11 habitatområder, heraf er 3 områder på havet. Der er 1 ramsarområde (Ertholmene) ved Bornholm.

Man skal være opmærksom på, at en stor del af de forskellige områdeudpegninger vil være sammenfaldende. Således vil en stor del af arealerne med beskyttede naturtyper ligge inden for Natura 2000-områderne. Udpegningen som Natura 2000-område har dog betydning på den måde, at det giver yderligere mulighed for at regulere og styre produktionen i disse områder.

Som det fremgår af Tabel 9 ovenfor har Bornholm sammenlignet med resten af landet faktisk et mindre areal med de beskyttede naturtyper. Til gengæld har Bornholm en relativ stor del af landarealet, der er omfattet af Natura 2000-beskyttelse (12% af arealet, hvor den tilsvarende andel for landet som helhed udgør 9%).

Benyttelse af naturen - vandreruter og overnatninger

Bornholm har et vidtforgrenet system af mere eller mindre officielle vandreruter. Destination Bornholm har samlet en guide til 15 af de mest kendte og afmærkede vandreruter (<https://bornholm.info/bornholms-vandreguide/>). For de borgere og turister, der har mod på at kaste sig ud i udforskningen af den bornholmske natur på egen hånd, har bl.a. Naturbornholm været med til at udgive bogen og hjemmesiden "367 ture" (<https://367ture.dk/velkommen/>). Her er der forslag 367 forskellige besøgssteder i den bornholmske natur.

Tilsvarende er der 230 kilometer afmærkede cykelruter på Bornholm, herunder 43 km på de nedlagte jernbanelinjer, og både blandt fastboende og turister er øen kendt for gode, men også ofte stærkt kuperede cykelruter.

Brugen af naturen til rekreative formål - dette gælder både turister og fastboende - er tilsyneladende stigende. Tal fra udvalgte tællere i statens naturområder (se www.Naturstyrelsen.dk) peger på, at flere bruger naturen end før Corona. I den tidlige sommer 2020 (efter Coronanedlukningen) var der flere steder i de statslige naturområder mere end dobbelt så mange besøgende som normalt på den tid af året. Det tal er siden da faldet igen men ligger dog stadig 10 til 30 procent over niveauet fra før Corona.

Naturstyrelsen oplever også en stadig stigende interesse for bl.a. at vandre, sove og spise under åben himmel. Trafikken på det landsdækkende kort over friluftoplevelser <https://udinaturen.dk/> stiger støt og lå i 2021 på over 2,2 millioner unikke besøgende. Det er mere end tre gange så mange besøgende som i 2019. Det er især overnatning i naturen, som folk efterspørger, når de klikker sig rundt på udinaturen.dk.

Også på Bornholm opleves en markant stigende interesse for at overnatte i naturen. I perioden fra 2017 til 2021 er bookinger af lejrpladser således steget med 93%, hvor den tilsvarende stigning på landsplan har været på 64%. Naturstyrelsens lejrpladser er tiltænkt organiserede grupper på 15 personer eller flere som fx skoleklasser og spejdergrupper, pladserne kan bookes, og derfor er det muligt at opgøre antal gange, disse faciliteter er benyttet. Herudover har Bornholm fået et stigende antal shelters og primitive campingpladser, der kan benyttes uden forudgående booking.

Tabel 11: Antal bookinger af lejrpladser på Naturstyrelsens arealer

Antal bookinger	2017	2021	Stigning (pct.)
Hele landet	165.000	270.000	+ 64%
Bornholm	925	1.781	+ 93%

Kilde: www.Naturstyrelsen.dk

Særligt initiativ på Bornholm – Naturnationalparken

I juni 2020 indgik regeringen en aftale med Radikale Venstre, SF, Enhedslisten og Alternativet om at igangsætte forberedelsen af naturnationalparker i Danmark. I sommeren 2022 var forskellige forslag til naturnationalparker i høring, og i efteråret 2022 blev en del af Almindingen udpeget som "Naturnationalpark Almindingen". Den bornholmske naturnationalpark er på 1.200 ha og ligger i den østlige del af Almindingen og er afgrænset af landevejene Almindingsvej og Segenvej mod henholdsvis nord og vest. Naturnationalparken udgør således en mindre del af det stort set sammenhængende skovområde på Midtbornholm.

Figur 3: Placering af den kommende naturnationalpark på Bornholm

Kilde: <https://naturstyrelsen.dk/naturbeskyttelse/naturprojekter/almindingen-naturnationalpark/>

Tabel 12: Den nuværende arealanvendelse i den kommende naturnationalpark

	Nuværende anvendelse i ha
Løvskov	495
Nåleskov	520
Lysåben natur	190
Total	1.205
Hegnlængde	15 km

Kilde: <https://naturstyrelsen.dk/naturbeskyttelse/naturprojekter/almindingen-naturnationalpark/>

Det overordnede formål med naturnationalparken er, at den skal bidrage til at styrke biodiversiteten i området. Målet er at opnå et økosystem med naturlige processer og

dynamikker samt en minimal grad af forvaltning. Samtidig skal naturnationalparken bidrage til spændende naturoplevelser og forskellige former for friluftsliv i området. Naturen og biodiversiteten har førsteprioritet.

Både skovdrift og landbrugsdrift vil ophøre i området. Et centralt element i planen om en bornholmsk naturnationalpark er, at naturen skal påvirkes/formes af store planteædende pattedyr, som skal omdanne den tidligere produktionsskov til mere varieret og artsrig natur. Det er besluttet, at det er vilde dyrearter; europæisk bison, kronstyr, dådyr og rådyr, som skal skabe varieret natur ved hver deres forskelligartede påvirkning af området. For at holde europæisk bison og kronstyr inde i naturnationalparken indhegnes området med et godt to meter højt hegn. Den naturlige hydrologi vil, så vidt det er muligt, blive genoprettet, hvilket blandt andet betyder, at grøfter tilkastes og drænrør fjernes. Området er fra naturens hånd lavtliggende og vådt. Der er tidligere gravet ca. 154 km grøfter for at muliggøre skovdriften. En del af disse grøfter blokeres. Det er forventningen, at naturnationalparken kan udvikle sig til et langt vådere naturområde end i dag, således at den artsrige natur ved de eksisterende vådområder kan sprede sig til et større areal.

Antallet af nuværende friluftsfaciliteter inden for Almindingen fastholdes. Friluftsfaciliteterne vil blive udbygget og opgraderet. Hareløkkerne og Bastemose styrkes som støttepunkter for mødesteder og friluftsliv. Der bliver etableret flere afmærkede ruter i området og flere shelters og forbedret parkering. Området vil stadig være åbent for færdsel til fods, på cykel, på hesteryg, i hestevogn og på ski.

7 Den bornholmske beskæftigelses- og erhvervsudvikling

Helt overordnet har den bornholmske beskæftigelse og befolkning været i tilbagegang siden begyndelsen af 1980'erne. I perioder, som under fiskerikrisen i 80'erne og 90'erne og efter finanskrisen i 2008, har der været et meget kraftigt fald i beskæftigelsen, og dette er så afløst af perioder med en mere stabil beskæftigelsesudvikling.

Nedenfor er der set på de sidste 10 års udvikling i beskæftigelse og arbejdsstyrke. **Arbejdsstyrken** er et mål for den del af befolkningen, der står til rådighed for arbejdsmarkedet, hvor **beskæftigelsen** er det antal personer, der er beskæftigede på et givet tidspunkt. Der vil altid være en gensidig påvirkning af de to størrelser. Mangel på job (beskæftigelse) vil i sig selv påvirke arbejdsstyrken – nogle vil vælge at flytte fra øen, andre vil vælge at gå tidligere på pension osv. På samme måde vil nye beskæftigelsesmuligheder for flere personer føre til, at en større del af befolkningen vil melde sig på arbejdsmarkedet. Sammenhængen gælder (i hvert fald på lang sigt) også den anden vej, forstået på den måde, at en stigende arbejdsstyrke "af sig selv" vil medføre en stigende beskæftigelse (denne mekanisme er en del af rationalet bag de senere års mange pensionsreformer).

Som det ses (se Tabel 1313), er både beskæftigelse og arbejdsstyrke blevet reduceret i de seneste år. Beskæftigelsen har været faldende, men da arbejdsstyrken er reduceret endnu mere, har det faktisk medført faldende ledighed i perioden. Det ses også af tabellen, at udviklingen har været meget forskellig for de forskellige uddannelsesgrupper. Beskæftigelsen har således kun været faldende for personer uden uddannelse (kun grundskole) og personer med en erhvervsfaglig uddannelse. Alle andre uddannelsesgrupper har oplevet stigende beskæftigelse i perioden.

For så vidt angår de erhvervsfaglige uddannelser står vi i den barokke situation, at beskæftigelsen er faldende samtidig med, at der er stor mangel på personer med en erhvervsfaglig baggrund. Denne problemstilling er behandlet i det efterfølgende afsnit om den forventede fremtidige udvikling på det bornholmske arbejdsmarked.

Antalsmæssigt har det bornholmske erhvervsliv i de seneste 10 år især øget beskæftigelsen for personer med en mellemlang og en lang videregående uddannelse.

Tabel 13: Den historiske udvikling i arbejdsstyrke og beskæftigelse på Bornholm, 2011 til 2021

Bornholm	Ændringer fra 2011 til 2021					
	Arbejdsstyrke			Beskæftigelse		
	2011	2021	Ændring	2011	2021	Ændring
Hoveduddannelsesgruppe						
H10 Grundskole	5.465	4.019	-1.446	5.062	3.827	-1.235
H20 Gymnasiale uddannelser	844	1.110	266	798	1.075	277
H30 Erhvervsfaglige uddannelser	8.177	7.614	-563	7.760	7.236	-524
H40 Korte videregående uddannelser, KVV	665	761	96	634	730	96
H50 Mellemlange videregående uddannelser, MVU	2.661	2.999	338	2.569	2.921	352
H60 Bacheloruddannelser, BACH	118	218	100	109	203	94
H70 Lange videregående uddannelser, LVU	709	1.095	386	691	1.038	347
H80 Ph.d. og forskeruddannelser	23	73	50	23	72	49
H90 Uoplyst mv.	219	187	-32	200	177	-23
I alt	18.884	18.082	-802	17.849	17.283	-566

Kilde: Danmarks Statistik, RAS-beskæftigelse, egen bearbejdning

Den stabile/stigende beskæftigelse på Bornholm i de seneste 10 år er dog på ingen måde jævnt fordelt på forskellige brancher. Det har helt klart primært været "Sundhedsvæsenet" (den offentlige sektor) samt "Hoteller og restauranter" (den private sektor), der har haft den største stigning i beskæftigelsen i de senere år. 14 ud af 37 brancher på Bornholm har faktisk haft stigende beskæftigelse i de sidste 10 år, selvom den samlede beskæftigelse, som tidligere nævnt, har været svagt faldende. Inden for den private sektor har beskæftigelsen især været faldende indenfor transport, handel og maskinindustri.

Tabel 14: Udvikling i RAS-beskæftigelse, 2011 til 2021, 36 brancher

Branche	sort	2011	2021	Antal	Relativ
QA Sundhedsvæsen	28	1.237	1.499	262	21,2%
I Hoteller og restauranter	16	677	918	241	35,6%
MA Rådgivning mv.	22	349	438	89	25,5%
CG Plast-, glas- og betonindustri	6	196	245	49	25,0%
LA Ejendomshandel og udlejning af erhvervsejendomme	21	268	314	46	17,2%
JC IT- og informationstjeneste	19	44	85	41	93,2%
MC Reklame og øvrige erhvervsservice	24	109	150	41	37,6%
SA Andre serviceydelser	31	447	476	29	6,5%
E Vandforsyning og renovation	12	107	129	22	20,6%
Uoplyst / Ukendt	32	22	38	16	72,7%
CH Metalindustri	7	81	96	15	18,5%
CL Transportmiddelindustri	9	17	31	14	82,4%
MB Forskning og udvikling	23	11	23	12	109,1%
R Kultur og fritid	30	316	318	2	0,6%
CB Tekstil- og læderindustri	4	17	13	-4	-23,5%
CM Møbel- og anden industri	10	106	95	-11	-10,4%
CA Føde-, drikke- og tobaksvareindustri	3	637	625	-12	-1,9%
CC Træ- og papirindustri, trykkerier	5	88	76	-12	-13,6%
JB Telekommunikation	18	48	30	-18	-37,5%
JA Forlag, tv og radio	17	401	375	-26	-6,5%
B Råstofindvinding	2	54	20	-34	-63,0%
O Offentlig administration, forsvar og politi	26	1.202	1.129	-73	-6,1%
A Landbrug, skovbrug og fiskeri	1	896	820	-76	-8,5%
K Finansiering og forsikring	20	258	181	-77	-29,8%
N Rejsebureauer, rengøring og anden operationel service	25	848	765	-83	-9,8%
D Energiforsyning	11	116	20	-96	-82,8%
F Bygge og anlæg	13	1.262	1.148	-114	-9,0%
CK Maskinindustri	8	483	367	-116	-24,0%
G Handel	14	2.395	2.259	-136	-5,7%
P Undervisning	27	1.345	1.146	-199	-14,8%
H Transport	15	1.076	858	-218	-20,3%
QB Sociale institutioner	29	2.719	2.282	-437	-16,1%
I ALT		17.856	16.981	-875	-4,9%

Note: Brancher med mindre end 5 beskæftigede er udeladt

Kilde: Danmarks Statistik, RAS-beskæftigelse, egen bearbejdning

Den **relative** beskæftigelsesmæssige betydning af de forskellige brancher kan ses i en detaljeret tabel i Bilag 1.

Som det fremgik af det indledende afsnit om befolkningsudviklingen er den bornholmske befolkning relativ gammel. Det betyder også, at en forholdsvis stor del af de beskæftigede på øen er over 60 år og at de derfor (på trods af diverse pensionsreformer) må forventes at forlade arbejdsmarkedet inden for en overskuelig årrække. Dette lægger selvfølgelig et pres på arbejdsmarkedet, da erstatningen for denne arbejdskraft primært skal findes via indvandring og tilflytning fra landets øvrige områder.

Pensionsreformerne har øget de ældres erhvervsdeltagelse markant over en årrække. Over de sidste 20 år er de 60+-åriges erhvervsdeltagelse blevet næsten fordoblet fra godt 12% i 2001 til 21% i 2021, men på basis af den hidtidige tilbagetrækningsadfærd forventes erhvervsdeltagelsen at ligge nogenlunde stabilt i de kommende år. Derfor vil arbejdsstyrken falde i de kommende år, hvis det ikke lykkes at øge indvandring og tilflytning mere end hvad vi har set i de senere år. Dette vil, bl.a. på grund af reducerede skattebetalinger fra personer, der forlader arbejdsmarkedet, være med til at presse den kommunale økonomi på Bornholm.

Tabel 15: Befolkningsudvikling blandt de 60+-årige og deres registrerede og forventede erhvervsdeltagelse

Fokus på 60+	2001	2011	2021
Andel beskæftigede	12,2%	15,9%	21,0%
Andel ledige	0,4%	0,4%	1,0%
Andel uden for arbejdsstyrke	87,4%	83,8%	77,9%
Antal i alt	10.798	13.344	15.293

Kilde: DST, arbejdsstyrkestatistik (RAS) samt CRT regionaløkonomiske model SAM-K/LINE

7.1 Udvikling i pendlingsomfang på Bornholm

I dette afsnit ser vi nærmere på udviklingen i pendlingsomfanget til og fra Bornholm. Altså, i hvilken udstrækning er det bornholmske arbejdsmarked afhængigt af personer bosat uden for Bornholm? Og modsat, i hvilket omfang er der bornholmere, der har deres primære arbejdsplads "ovre"?

I denne analyse har vi defineret pendlere som personer, der har deres bopæl i en kommune men deres primære arbejdsplads i en anden kommune. Det er på ingen måde det samme som at det er det antal personer, der pendler frem og tilbage til Bornholm hver dag. Mange af personerne har sandsynligvis længere arbejdsperioder i tilknytning til deres arbejdsplads og muligvis tilsvarende længere perioder, hvor de arbejder fra hjemmet.

Der ses på udviklingen i perioden fra 2010 til 2020, og det er en periode, hvor de første år stadig var præget af finanskrisen, og hvor de seneste år må betegnes som højkonjunktur. Generelt er det således, at pendlingsomfanget stiger, når samfundet går ind i en periode med højkonjunktur, og sådan er det også gået i det bornholmske tilfælde. I perioden 2010 til 2020 er indpendlingen vokset med ca. 47%, og

udpendlingen er samtidig vokset med ca. 26%. Det er dog stadig sådan, at der er flere personer, der pendler ud fra Bornholm end ind.

Omfanget af indpendlende ufaglærte med en gymnasial uddannelse er vokset ganske betragteligt i perioden, og der er tale om en længerevarende stabil udvikling, hvor der gradvist bliver flere og flere med denne uddannelsesbaggrund. Umiddelbart er det vanskeligt at forklare, hvad der ligger bag denne udviklingstendens. Derudover er både ind- og udpendingen vokset for personer med en universitetsbachelor eller en lang videregående uddannelse.

Indenfor de øvrige kompetencegivende uddannelser (erhvervsuddannelse, kort videregående uddannelse og mellemlang videregående uddannelse) er det især udpendingen, der har været stigende. Dette tyder på, at det for disse personer har været vanskeligt at finde relevant beskæftigelse på Bornholm, eller også har de slet og ret kunnet opnå bedre arbejdsvilkår på den anden side af vandet.

Umiddelbart kan det virke paradoksalt, at antallet af erhvervsuddannede, der pendler ud af Bornholm har været stigende samtidigt med, at erhvervslivet på Bornholm gør opmærksom på, at de mangler denne type arbejdskraft. Men det bliver tilsyneladende tiltagende vanskeligere at matche job og personer med den relevante erhvervsuddannelse og de relevante erhvervs erfaringer.

Tabel 16: Ind- og udpending til Bornholm, 2010 til 2020

	2010		2015		2020		udvikling 2010 til 2020	
	Ind pendling	Ud pendling	Ind pendling	Ud pendling	Ind pendling	Ud pendling	Ind pendling	Ud pendling
Ind- og udpending til Bornholm								
H10 Grundskole	123	205	137	177	120	188	-2,4%	-8,3%
H20 Gymnasiale uddannelser	102	92	229	83	317	99	210,8%	7,6%
H30 Erhvervsfaglige uddannelser	136	369	128	401	118	438	-13,2%	18,7%
H40 Korte videregående uddannelser, KVVU	21	43	22	50	20	60	-4,8%	39,5%
H50 Mellemlange videregående uddannelser, MVU	90	124	88	147	95	198	5,6%	59,7%
H60 Bacheloruddannelser, BACH	19	11	27	15	35	28	84,2%	154,5%
H70 Lange videregående uddannelser, LVU	79	71	73	80	131	133	65,8%	87,3%
H80 Ph.d. og forskeruddannelser	<5	8	<5	10	13	17	NA	112,5%
H90 Uoplyst mv.	9	8	5	10	9	9	0,0%	12,5%
I alt	584	931	711	973	858	1171	46,9%	25,8%

Kilde: Den Regionale Model for erhverv og beskæftigelse, SAM-K/LINE®

7.2 Den bornholmske erhvervsspecialisering

Inden for den private sektor er Bornholm især specialiseret indenfor landbrug/skovbrug/fiskeri (hvilket i praksis betyder landbrug/skovbrug), fødevarerfremstilling, plast/glas/betonindustri (hvilket i praksis vil sige glas/betonindustri) samt hoteller og restauranter.

At Bornholm er specialiseret indenfor en branche betyder, at en relativ stor del af arbejdsstyrken arbejder indenfor den pågældende branche set i forhold til branchens beskæftigelsesandel på landsplan. Hvis eksempelvis 2% af arbejdsstyrken arbejder inden for Kultur og Fritid både på Bornholm og på landsplan vil specialiseringsindekset

være 100 – hvilket er ensbetydende med, at Bornholm IKKE er specialiseret indenfor den pågældende branche.

Når Bornholm har et specialiseringsindeks på knapt 209 indenfor landbrug/skovbrug betyder det, at den bornholmske beskæftigelse i denne branche er 109% højere end den tilsvarende branchebeskæftigelse på landsplan. Specialiseringsindekset er vigtigt fordi det viser de erhvervsområder, hvor Bornholm tilsyneladende er særlig konkurrencedygtig, og hvor øen har særlige kompetencer.

Da den bornholmske beskæftigelse samtidig har været stigende for flere de højt specialiserede brancher - dette gælder både landbrug, fødevarerfremstilling, hoteller/restauranter samt glas/bentonindustri (jf. Tabel 1414) - fortjener disse brancher særlig opmærksomhed i den fremtidige erhvervsudvikling.

Tabel 17: De mest specialiserede bornholmske brancher

Branche	2011	2016	2021
A Landbrug, skovbrug og fiskeri	192,6	201,8	208,9
CA Føde-, drikke- og tobaksvareindustri	177,2	182,9	193,5
CG Plast-, glas- og betonindustri	114,6	142,1	159,9
I Hoteller og restauranter	114,6	123,4	148,3

Kilde: Egen beregning på basis af branchefordelt RAS-beskæftigelse

I bilaget (Tabel 36 og Tabel 37) findes en samlet oversigt over den relative beskæftigelsesudvikling og specialiseringsindeks for 37 brancher på Bornholm.

7.3 Produktivitet i de bornholmske hovedbrancher

I dette afsnit ser vi lidt nærmere på den bornholmske produktivitetsudvikling i de enkelte hovedbrancher, og der ses på den bornholmske produktivitet i forhold til landsniveauet i de samme brancher. Mere specifikt er der tale om den såkaldte arbejdsproduktivitet, hvor der ses på erhvervenes evne til at skabe værdi (bruttoværditilvæksten) i forhold til den beregnede arbejdsindsats. Bruttoværditilvæksten er opgjort i løbende kroner, og derfor skyldes en del af den registrerede udvikling den generelle prisudvikling. Udviklingen kan derfor ikke tolkes som den reelle produktivitetsudvikling. Men formålet med opgørelse er også mere at se på forskelle mellem de enkelte brancher og på det bornholmske erhvervslivs præstationer i forhold til landsniveau, og her betyder det ikke mindre, at opgørelsen er i løbende kroner.

Populært udtrykt udgør bruttoværditilvæksten det beløb, der genereres til udbetaling af lønninger samt dækning af overskud/underskud i virksomhederne.

Den højeste timeproduktivitet (se Tabel 18) findes indenfor Finans og Forsikring efterfulgt af Bygge- og anlægssektoren og landbrug/skovbrug. Både Bygge- og anlægssektoren og landbrug/skovbrug er relativt konjunkturfølsomme erhverv med stor variation i indtjening og produktivitet fra år til år. Den laveste produktivitet findes i branchen Erhvervsservice, der dog omfatter to meget forskellige underbrancher med

forskelligt produktivetsniveau. Det drejer sig om vidensbaseret erhvervsservice (eksempelvis forskellige former for konsulentvirksomhed), der typisk har en ret høj produktivitet, og operativ erhvervsservice (som eksempelvis rengøring eller haveservice), der typisk har en lavere produktivitet.

I perioden 2011 til 2021 er det "Handel og transport" (der også omfatter hotel- og restaurationsbranchen) samt "Bygge og anlægssektoren", der har kunnet præstere den **største vækst** i produktiviteten.

Hvis man ser på den bornholmske produktivitet set i forhold til den tilsvarende brancheproduktivitet på landsplan (se Tabel 199) er det kun Landbrug/skovbrug samt Bygge- og anlægssektoren, der har højere produktivitet end landsgennemsnittet. Den primære sektor på Bornholm (der omfatter Landbrug, skovbrug og fiskeri, og hvor fiskeriet tilbage i 2011 og 2015 stadig fyldte lidt) har igennem hele perioden haft en højere produktivitet end landsgennemsnittet.

Alle øvrige hovedbrancher ligger med en lavere produktivitet end i resten af landet. Der er dog selvfølgelig stor forskel på de enkelte underbrancher og virksomheder, og nogle underbrancher inden for eksempelvis industrien har en ganske høj produktivitet. Af konfidentialitetsmæssige årsager kan vi dog ikke vise produktiviteten i mere detaljerede underbrancher.

Tabel 18: Produktivetsudvikling (BVT/time) i de bornholmske hovedbrancher, 2011 til 2021

Produktivitet Bornholm Værdiskabelse pr indsat arbejdstime				Udvikling 2011 til 2021	
	2011	2015	2021	Abs	Rel.
01 Landbrug, skovbrug og fiskeri	292	290	374	82	28,0%
02 Industri	344	372	301	-43	-12,5%
03 Bygge og anlæg	265	305	395	130	48,9%
04 Handel og transport mv.	198	257	336	138	70,0%
05 Information og kommunikation	418	283	353	-65	-15,6%
06 Finansiering og forsikring	578	675	689	112	19,3%
08 Erhvervsservice	146	192	169	23	16,1%
10 Kultur, fritid og anden service	259	242	260	1	0,2%

Kilde: Det kommunalfordelte nationalregnskab, specialudtræk. Bruttoværditilvækst (BVT) opgjort i løbende kroner

Tabel 19: Bornholmsk produktivitet i forhold til de samme brancher på landsniveau (Indeks)

Produktivitetsindeks Bornholm ift. DK	2011	2015	2021
01 Landbrug, skovbrug og fiskeri	132	162	170
02 Industri	75	64	44
03 Bygge og anlæg	99	97	102
04 Handel og transport mv.	61	67	64
05 Information og kommunikation	86	52	56
06 Finansiering og forsikring	77	74	70
08 Erhvervsservice	45	54	39
10 Kultur, fritid og anden service	93	81	83

Kilde: Det kommunalfordelte nationalregnskab, specialudtræk. Bruttoværditilvækst (BVT) opgjort i løbende kroner

Når det er interessant at se på produktivitet og produktivitetsudvikling er det fordi det siger noget om de forskellige erhvervs konkurrencedygtighed og dermed om deres evne til fremover at udvide produktionen, skabe beskæftigelse og dermed tiltrække nye befolkningsgrupper. Når man, som vi har gjort i dette kapitel, ser på hovedbranchernes produktivitet, ser det således ikke alt for lovende ud. De bornholmske virksomheder mangler simpelthen konkurrenceevne, men skal man forsøge at udlægge teksten på den mest positive måde, kan man sige, at det bornholmske erhvervsliv i de sidste 10 år i det store hele har fulgt med produktivitetsudviklingen i det øvrige land. Dvs. samlet set er det bornholmske erhvervsliv i hvert fald ikke sakket længere bagud set i forhold til resten af landet.

Når man, som vi har gjort i dette afsnit, fokuserer på de bornholmske hovedbrancher, så ved vi dog også, at det kan dække over en meget forskellig udvikling i de enkelte virksomheder og i de enkelte delbrancher, der indgår i de 10 hovedbrancher. Derfor vil vi i de følgende afsnit se nærmere på den økonomiske og beskæftigelsesmæssige udvikling indenfor de delområder, der hidtil har været i fokus for LAG-Bornholms indsats. Det drejer sig om fødevarersektoren, kunsthåndværk, turisme og outdoor samt iværksætterier. Den maritime sektor har også været i fokus for (F)LAG-Bornholms indsats i den seneste programperiode, men denne sektor dækkes af en særskilt SWOT-analyse.

8 LAG's fokusområder

8.1 Fødevarerektoren

Fødevarerektoren med produktion af lokale fødevarer har igennem mange år udgjort et særligt satsningsområde for LAG-Bornholm. Derfor ses der i det følgende nærmere på den bornholmske udvikling inden for denne sektor. Der ses på udvikling indenfor både landbrugsproduktionen og fødevarerfremstillingen.

8.1.1 Landbrug

Stort set siden 2. verdenskrig er antallet af landbrugsbedrifter gået tilbage, og produktionen er blevet samlet på færre og større bedrifter. Denne udvikling foregår endnu, om end i knapt så kraftigt omfang som tidligere. Antallet af bedrifter inden for de to økonomisk tunge animalske driftsgrene (mælke- og svineproduktion) er ligeledes kendetegnet ved en fortsat tilbagegang.

Tabel 20: Udvikling i antal bedrifter i den bornholmske landbrugssektor

Bedriftstype	2010	2015	2021
Alle bedrifter	481	449	376
Bedrifter, malkekvæg	43	37	23 ⁴
Svinebedrifter	69	48	56
- Heraf sobesætninger ³	50	35	28

Kilde: Danmarks Statistik, Statistikbanken, Tabel BDF11

Svineproduktion

I 2014 var svineslagteriet på Bornholm i fare for at blive lukket på grund af dårlig økonomi i produktionen, men ved en fælles indsats fra kommune, medarbejdere og landmænd lykkedes det at ændre produktionsforudsætningerne så meget, at produktionen kunne fortsættes. En af betingelserne var, at den årlige produktion af slagtesvin på Bornholm over en periode på to år skulle øges med 50.000 stk. til ca. 500.000 slagtinger pr. år. Antal bedrifter med sohold er i 2021 faldet til 28 med i alt ca. 17.100 søer. Disse afleder en potentiel slagtesvineproduktion på i alt 520.000 slagtesvin som effektiviteten er i dag. Da der stadig er en vis eksport af smågrise fra Bornholm på ca. 20.000 stk. (men langt fra så meget som for år tilbage), kommer den planlagte slagtesvineproduktion nogenlunde til at svare til de lovede 500.000 stk.

Bornholms Landbrug² forventer en fortsat effektivitetsstigning i soholdene; dvs. at flere sohold falder ud og at der sker udvidelser på de resterende ejendomme. Der forventes en nogenlunde stabil slagtesvineproduktion over de kommende 2 - 3 år. I det seneste slagteri år 2021/22 (afsluttet 30. september 2022) blev der slagtet ca. 520.000 slagtesvin og derudover ca. 9.000 søer og andet, der falder udenfor slagtesvinedefinitionen. Leverandørgruppen omfattede 56 personer, der tilsammen producerede på 112 forskellige lokaliteter. Nogle soholdere har en klimastald eller slagtesvine-stald andetsteds, og slagtesvineproducenter kan have flere end én ejendom med

³ Oplyst fra Bornholms Landbrug og Fødevarer

slagtesvineproduktion. Samlet set er der nu kun 56 bedrifter med svineproduktion tilbage på Bornholm, og af disse er der kun 28 bedrifter med sohold.

Mælkeproduktion

De bornholmske mælkebønder har, i lighed med de bornholmske svineproducenter, marginalt højere produktionsomkostninger end deres kolleger i det øvrige land. Til gengæld har det bornholmske mejeri (via en stor eksport af ost) i perioder kunnet tilbyde de bornholmske mælkeproducenter en bedre afregningspris end den store gruppe af producenter, der leverer til Arla. Lige nu (i oktober 2022) får de bornholmske mælkeproducenter dog en lavere afregning end Arlas leverandører.

I perioden fra 2008 til 2021 er antallet af malkekøer på Bornholm reduceret fra 5.200 til 5.000 stk., og i samme periode er antallet af leverandører til mejeriet reduceret fra 43 til 23 (i 2008 var der 50 leverandører). Det gennemsnitlige antal køer pr. bedrift er altså steget fra 120 i 2010 til 215 i 2021. I samme periode er mælkeproduktionen (i en vis udstrækning på grund af mælkekvotes ophævelse) steget fra 44 mio. kg i 2010 til 59,4 mio. kg i 2021. Så de kun 23 mælkebedrifter producerer altså mere mælk end nogensinde tidligere.

Anden landbrugsproduktion

Flere bedrifter har primært planteproduktion på ejendommen, dette gælder hovedparten af øens deltidsbedrifter. Antallet af bedrifter, der har gartneriproduktion på ejendommen, har i en lang periode ligget på 10 – 20 bedrifter, men i 2022 er der 47 bedrifter, der i større eller mindre udstrækning har produktion af grøntsager eller frugt og bær.

Selvom det samlede areal med gartneriproduktion stadig er forholdsvis beskedent, så er der dog tale om en bemærkelsesværdig stigning indenfor både grøntsagsproduktion og produktion af frugt og bær.

Tabel 21: Produktion af gartneriafgrøder på Bornholm

Hektar; Bornholm	2011	2016	2022	Udvikl. 2011 til 2022		Udvikl. 2016 til 2022	
				Abs	Rel.	Abs	Rel.
7. Gartneriafgrøder	35	20	89	54	154%	69	345%
7.1 Grøntsager på friland	20	11	27	7	35%	16	145%
7.3 Frugt og bær	15	..	56	41	273%
7.3.1 Æbler	5	..	16	11	220%
7.3.7 Anden frugt og bær	7	..	37	30	429%

Kilde: Danmarks Statistik, Statistikbanken, Tabel AFG5

8.1.2 Fødevarerfremstilling

Fødevarerindustrien udgør rent statistisk en særlig undergruppe af fremstillingsvirksomheder. Imidlertid er der også tale om en relativ lille gruppe af virksomheder, og specielt hvis man ønsker at belyse udviklingstendenser inden for de forskellige underbrancher af fødevarerindustrien, er Bornholm i mange tilfælde for lille et område til, at

vi (af fortrolighedsmæssige hensyn) må udtrække data om de enkelte underbrancher. Derfor har det været nødvendigt at "blanke" en række af cellerne i de efterfølgende tabeludtræk.

De følgende udtræk er baseret på den Generelle Firmastatistik, der omfatter de såkaldt "reelt aktive" virksomheder. Dette er defineret som virksomheder, der enten har ansat arbejdskraft svarende til mindst et halvt årsværk eller – for de selvstændige – en beregnet indtjening svarende til et halvt års normalindtjening. Derved omfatter statistikken ikke de mindste og måske lidt hobbyprægede virksomheder, som der sandsynligvis er en del af inden for produktion af lokale fødevarer.

Indledningsvis ses på **antallet** af fødevarereproducerende virksomheder i fødevarerektoren⁴. Som det ikke overraskende ses, så har der i hele perioden været en jævn tilbagegang i antallet af virksomheder indenfor fiskeriet og fiskeriindustrien. Derudover har der været tilbagegang i antallet af bagerier. Til gengæld har der været en pæn fremgang i antal virksomheder inden for "Anden fødevarerindustri", der bl.a. omfatter konfekt- og drikkevarerindustrien. Derudover har der også været fremgang i antal virksomheder, der handler med fødevarer. Denne fremgang ses især i den første del af perioden, dvs. frem til 2015. Endelig har der i hele perioden været en fremgang i antallet af virksomheder inden for restaurationssektoren.

⁴ Oversigten omfatter ikke kun virksomheder indenfor fødevarerfremstilling/fødevarerindustri men også handelsvirksomheder relateret til fødevarerproduktion samt restaurationer.

Tabel 22: Udvikling i antal virksomheder i fødevarerektoren

Fødevarerektor Antal virksomheder Bornholm	År			Udvikl. 2010 til 2019		Udvikl. 2015 til 2019	
	2010	2015	2019	Abs	Rel.	Abs	Rel.
	02000 Skovbrug	39	38	37	-2	-5,1%	-1
03000 Fiskeri	98	82	62	-36	-36,7%	-20	-24,4%
10001 Slagterier	<5	5	<5				
10002 Fiskeindustri	11	9	6	-5	-45,5%	-3	-33,3%
10003 Mejerier	<5	<5	5				
10004 Bagerier, brødfabrikker mv.	18	13	13	-5	-27,8%	0	0,0%
10005 Anden fødevarereindustri	14	22	25	11	78,6%	3	13,6%
11000 Drikkevarereindustri	<5	6	20			14	233,3%
46003 Engrosh. med føde-, drikke- og tobaksvarer	15	21	22	7	46,7%	1	4,8%
47002 Specialbutikker med fødevarer	33	42	41	8	24,2%	-1	-2,4%
56000 Restauranter	166	162	200	34	20,5%	38	23,5%

Kilde: Generel Firmastatistik, CRT-Specialudtræk

Der er således noget der tyder på en vis fremgang i den bornholmske fødevarerektor, i hvert fald hvis man vælger at se bort fra fiskeri og fiskereindustri. I det følgende vil vi derfor forsøge at grave et spadestik dybere og se på omsætningsudviklingen inden for de enkelte sektorer. Vi har valgt at inkludere omsætningsudvikling indenfor landbruget, da denne udvikling ikke fremgik specifikt af det tidligere afsnit om landbruget og da omsætningstallene samtidigt giver et vist indtryk af størrelsesforholdene i de forskellige delbrancher på øen. For en række brancher må omsætning af fortroligheds-mæssige årsager dog ikke vises, hvilket er med til "at forstyrre" det ønskede overblik.

Indledningsvist er det interessant at bemærke, at "*Bagerier/brødfabrikker*" faktisk har haft stigende omsætning i hele perioden. Dette er altså sket på trods af, at antallet af virksomheder har været faldende i den samme periode.

Indenfor "*Anden fødevarereindustri*" har omsætningsudviklingen været kraftigt stigende i den første periode (frem til 2015) efterfulgt af et fald i den sidste del af perioden. Samlet set har omsætningen dog været stigende set over hele perioden 2010 til 2019, og i 2019 var den gennemsnitlige årsomsætning pr. virksomhed inden for denne branche godt 1,5 mio. kr.

"*Restaurationssektoren*" har oplevet en pæn omsætningsstigning over hele perioden. Samlet set er omsætningen vokset med godt 63% i perioden fra 2010 til 2019, og den gennemsnitlige årsomsætning for en restaurationsvirksomhed var cirka 1,8 mio. kr. i 2019.

Tabel 23: Omsætningsudvikling i fødevarerektoren

Fødevarerektor Omsætning (kr) Bornholm	År			Udv 2010 til 2019		Udv 2015 til 2019	
	2010	2015	2019	Abs	Rel	Abs	Rel
	01000 Landbrug og gartneri	987.179.000	1.057.047.000	1.243.973.000	256.794.000	26,0%	186.926.000
02000 Skovbrug	10.287.000	17.036.000	10.577.000	290.000	2,8%	-6.459.000	37,9%
03000 Fiskeri	190.294.000	196.024.000	207.345.000	17.051.000	9,0%	11.321.000	5,8%
10001 Slagterier							
10002 Fiskeindustri							
10003 Mejerier							
10004 Bagerier, brødfabrikker	53.516.000	51.243.000	59.352.000	5.836.000	10,9%	8.109.000	15,8%
10005 Anden fødevarereindustri	29.250.000	91.417.000	38.449.000	9.199.000	31,4%	-52.968.000	57,9%
11000 Drikkevarereindustri							
46003 Engros. med føde-, drikke- og tobaksvarer	571.724.000						
47002 Specialbutikker med fødevarer	46.127.000	46.351.000	40.762.000	-5.365.000	11,6%	-5.589.000	12,1%
56000 Restauranter	220.284.000	262.600.000	359.743.000	139.459.000	63,3%	97.143.000	37,0%

Kilde: Generel Firmastatistik, CRT-Specialudtræk

Nedenfor er der set på udvikling i antal ansatte årsværk i den bornholmske fødevarerektor (dvs. uden de selvstændiges egen arbejdsindsats, som ikke indrapporteres og som vi derfor ikke kender). Udviklingen afspejler langt hen ad vejen den registrerede udvikling i omsætningen.

Samlet set ligger den lønnede beskæftigelse især inden for hhv. landbruget og restaurationsbranchen, og det er samtidig disse to brancher, der har præsteret den største vækst i beskæftigelse i perioden. Her skal man dog være opmærksom på, at beskæftigelse indenfor slagterier og mejerier ikke indgår i opgørelsen.

I fremstillingsindustrien er det underbranchen "Anden fødevarereindustri", der i størst udstrækning har udvidet beskæftigelsen i perioden. Her er antal ansatte årsværk udvidet med 10 i perioden 2010 til 2019.

Tabel 24: Antal ansatte årsværk i fødevarersektoren

Fødevarer Ansatte årsværk Bornholm	År			Udv 2010 til 2019		Udv 2015 til 2019	
	2010	2015	2019	Abs	Rel	Abs	Rel
	DB07(2010)						
01000 Landbrug og gartneri	242	293	315	73	30,2%	22	7,6%
02000 Skovbrug	<5	6	1			-5	85,0%
03000 Fiskeri	60	59	52	-8	13,7%	-8	12,7%
10001 Slagterier							
10002 Fiskeindustri							
10003 Mejerier							
10004 Bagerier, brødfabrikker mv.	60	56	62	2	2,6%	5	9,6%
10005 Anden fødevarerindustri	26	40	36	10	37,7%	-4	11,1%
11000 Drikkevarerindustri			16				
46003 Engros. med føde-, drikke- og tobaksvarer	43						
47002 Specialbutikker med fødevarer	29	33	28	-1	-2,5%	-5	14,9%
56000 Restauranter	219	270	363	144	66,0%	93	34,5%

Kilde: Generel Firmastatistik, CRT-Specialudtræk

For at få et samlet udtryk for udviklingen i den fødevarerfremstillende branche på Bornholm vil vi i det følgende benytte arbejdsstyrkestatistikken (RAS) til at belyse udviklingen i fødevarerindustrien på Bornholm i perioden 2010 til 2020⁵. Denne statistik har den fordel, at den omfatter den samlede beskæftigelse i de enkelte underbrancher (opgjort ultimo november), det vil sige, at selvstændiges beregnede arbejdsindsats er inkluderet, og samtidig er statistikken ikke underlagt de samme diskretionskrav som firmastatistikken. Derfor er det bl.a. muligt at vise arbejdsindsatsen indenfor hhv. slagteri- og mejeribranchen. Imidlertid er ulempen så, at det ikke som i den foregående opgørelse er muligt at opgøre arbejdsindsatsen i antal årsværk.

Der ses kun på udviklingen inden for de **fødevarerfremstillende brancher**. Dvs. at opgørelsen er eksklusiv landbrug og restauration. Samlet set er beskæftigelsen indenfor fødevarerfremstilling faldet med 23 personer i perioden 2010 til 2020, og der er i 2020 samlet set 645 beskæftigede med fødevarerfremstilling på Bornholm. Beskæftigelsestilbagegangen skyldes primært en tilbagegang inden for fiskeriindustrien, og ser man bort fra denne branche, så har der været tale om en mindre beskæftigelsesfremgang på 23 personer. Det er især underbranchen "Anden fødevarerindustri", der har drevet beskæftigelsesudviklingen.

⁵ Bemærk, at det i denne opgørelse er muligt at føre denne statistik frem til og med 2020.

Hvis man udelukkende ser på den sidste del af perioden, fra 2015 til 2020, så er situationen en anden og endnu mere positiv. Samlet set er beskæftigelsen i denne periode vokset med 61 personer, og udviklingen er især drevet af en positiv beskæftigelsesudvikling inden for slagterier og bagerier, men de andre brancher (bortset fra fiskeriindustri) har også oplevet beskæftigelsesfremgang i perioden. Ses der bort fra fiskeriindustrien er beskæftigelsen indenfor fødevarefremstilling vokset med 107 personer i perioden 2015 til 2020.

Tabel 25: Den registerbaserede beskæftigelse inden for fødevarefremstilling, Bornholm

Fødevarefremstilling RAS-beskæftigelse Bornholm	År			Udv 2010 til 2020		Udv 2015 til 2020	
	2010	2015	2020	Abs	Rel	Abs	Rel
	10001 Slagterier	253	200	252	-1	-0,4%	52
10002 Fiskeindustri	140	142	96	-44	-31,4%	-46	-32,4%
10003 Mejerier	87	71	82	-5	-5,7%	11	15,5%
10004 Bagerier, brødfabrikker mv.	124	91	116	-8	-6,5%	25	27,5%
10005 Anden fødevareindustri	47	63	74	27	57,4%	11	17,5%
11000 Drikkevareindustri	17	17	25	8	47,1%	8	47,1%
I ALT	668	584	645	-23	-3,4%	61	10,4%

Kilde: Den registerbaserede beskæftigelse (RAS). CRT-specialudtræk

8.2 Kunsthåndværk

Et opslag i CVR-registeret viser, at der i 2021 var 129 aktive virksomheder på Bornholm indenfor de seks typiske kunsthåndværkerbrancher (tekstil, træ/kork/strå/flet, glas, bearbejdning af glas, keramik og keramiske produkter). En del af disse virksomheder er imidlertid helt klart IKKE beskæftiget med kunsthåndværk, eller også er de (på det nærmeste) økonomisk inaktive. Derudover kan man se, at en række af de virksomheder, der almindeligvis opfattes som kunsthåndværkervirksomheder, er registreret inden for helt andre brancher end nævnt ovenfor. I en midtvejsevaluering af Maker's Island⁶, som CRT gennemførte i foråret 2022, var det eksempelvis kun 31 af de 70 interviewede kunsthåndværkervirksomheder, der i CVR-registeret var registreret inden for en af de 6 typiske kunsthåndværkerbrancher nævnt ovenfor. Alle var dog enten medlemmer af ACAB eller aktive i Maker's Island og derfor i en eller anden udstrækning aktive som kunsthåndværkere.

⁶Projektet Maker's Island er et lokalt samarbejde mellem offentlige og private aktører med tilknytning til kunsthåndværkerområdet på Bornholm.

Analyse baseret på registerdata

Indenfor to af de ovenfor nævnte brancher (glas og keramik) ser kunsthåndværkerne dog ud til at være dominerende, og her har der i de seneste år (2017 - 2019) været tale om en svagt stigende beskæftigelse og en nogenlunde stabil indkomst for dem, der arbejder i branchen. Inden for disse to brancher er arbejdsstyrken desuden relativ ung og veluddannet, og indenfor keramik er der sket mange virksomhedsetableringer inden for de seneste år.

- Ifølge Danmarks Statistiks Firmaregister er en meget stor del af de keramiske virksomheder på Bornholm (hele 56%), etablerede indenfor de seneste år (dvs. mellem 2015 og 2019). For glasvirksomhederne er det tilsvarende tal 25%. 39% af de bornholmske keramikvirksomheder er etableret før 2010. Det samme gør sig gældende for 75% af glasvirksomhederne. Registeret viser altså en stor vækst i (nye) keramikervirksomheder på øen siden 2015.
- I den registerbaserede arbejdsstyrkestatistik (RAS) foretages en årlig opgørelse (ultimo november) af befolkningens primære tilknytning til arbejdsmarkedet. Ifølge denne opgørelse er antallet af **beskæftigede** (dvs. både ansatte og selvstændige) inden for fremstilling af glas steget fra 34 til 42 i perioden fra 2017 til 2019. I samme periode er antallet af beskæftigede indenfor keramik steget fra 20 til 27. Tallene er små, men det umiddelbare indtryk er, at der er tale om en stigende beskæftigelse inden for de to brancher.
- Den **gennemsnitlige personlige indkomst** for de beskæftigede i de to kunsthåndværkerbrancher har ligget nogenlunde stabilt i perioden 2017 til 2019. Begge brancher har dog en lavere gennemsnitlig personlig indkomst end gennemsnittet for de øvrige brancher på Bornholm, og den personlige indkomst er højere indenfor glasfremstilling end indenfor keramik.

Sammenlignes beskæftigelsen indenfor de to brancher keramik og glas med beskæftigelsen indenfor disse brancher på landsplan, vægter de relativt højt på Bornholm, hvilket betyder at **Bornholm er specialiseret inden for disse brancher.**

Tabel 26: Antal bornholmske kunsthåndværkervirksomheder fordelt på etableringsår

Etableringsår	Keramik	Glas
2015 til 2019	13	2
2010 til 2014	1	0
Tidligere end 2010	9	6
I ALT	23	8

Kilde: Det generelle Firma-register (DST/FIRM). CRT-bearbejdning

Tabel 27: RAS-beskæftigelse og gennemsnitlig personlig indkomst, Bornholm

RAS beskæftigelse Bornholm	Antal			Personindkomst pr RAS beskæftigede		
	2017	2018	2019	2017	2018	2019
23.13.00 Fremstilling af flasker, drikkeglas mv.	34	31	42	255.307	268.027	246.349
23.41.00 Fremstilling af keramiske husholdningsartikler og pyntegenstande	20	20	27	223.830	175.704	220.903
Alle øvrige brancher på Bornholm	17.230	17.123	17.247	351.035	352.056	368.197

Kilde: DST/Registerbaseret arbejdsstyrkestatistik. CRT-bearbejdet udtræk.

Håndholdt analyse

I forbindelse med midtvejsevalueringen af Maker's Island i foråret 2022 blev der gennemført en interviewundersøgelse, hvor 70 kunsthåndværkere bl.a. blev spurgt om de økonomiske resultater i virksomheden. Nedenstående afsnit er baseret på et uddrag fra denne analyse.

Tabel 28: Økonomiske resultater i 70 kunsthåndværkervirksomheder – uddrag fra midtvejsevaluering af Maker's Island

Type	Størrelse (økonomi)	Beskrivelse	Antal deltagende	Omsætning, arbejdstid, ansatte og/eller supplerende lønarbejde
1	Store	Veletablerede, store virksomheder	6	Over 1 million kr./år, typisk med ansatte i virksomheden
2	Mellem	Dedikerede kunsthåndværkere med vækstpotentiale	29	Mellem 100.000 og 1 million kr./år; nogle har ansatte i virksomheden
3	Små	Dedikerede kunsthåndværker-mikrovirksomheder med vækstpotentiale	11	Under 100.000 kr./år, typisk uden ansatte og med supplerende lønarbejde (ofte indenfor faget); men stadig mange timer lagt i virksomheden
4		Kunsthåndværk som bibe-skæftigelse	12	Under 100.000 kr./år, men kunsthåndværk udgør en lille del af indtægten; lønarbejde eller andet er primær indtægt
5		Kunsthåndværkere med pension	9	Under 100.000 kr./år, typisk under 20 t./uge i virksomheden
I alt			67*	

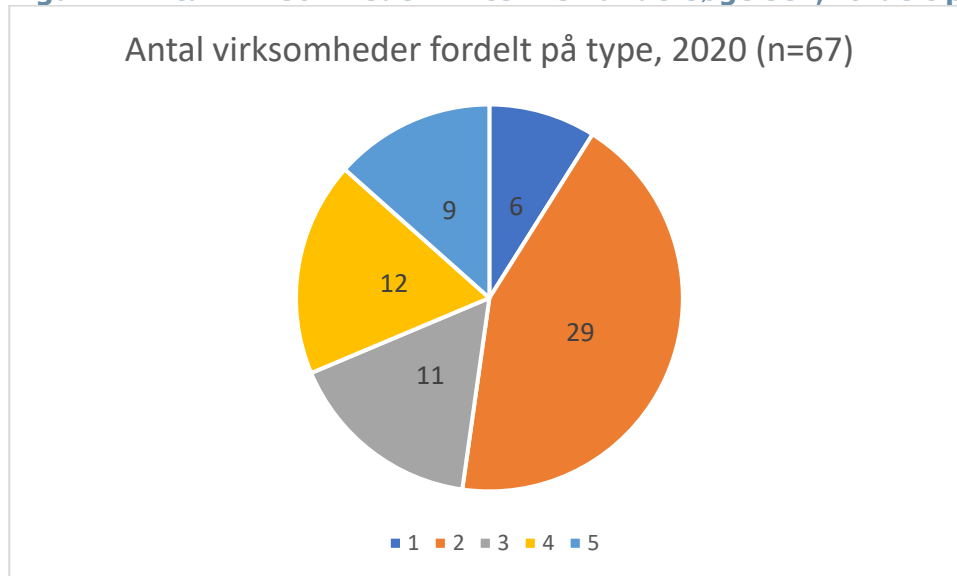
*) 3 ud af 70 virksomheder kunne ikke kategoriseres indenfor en type på baggrund af tilgængelige data.

Kilde: Midtvejsevaluering, Maker's Island, 2022

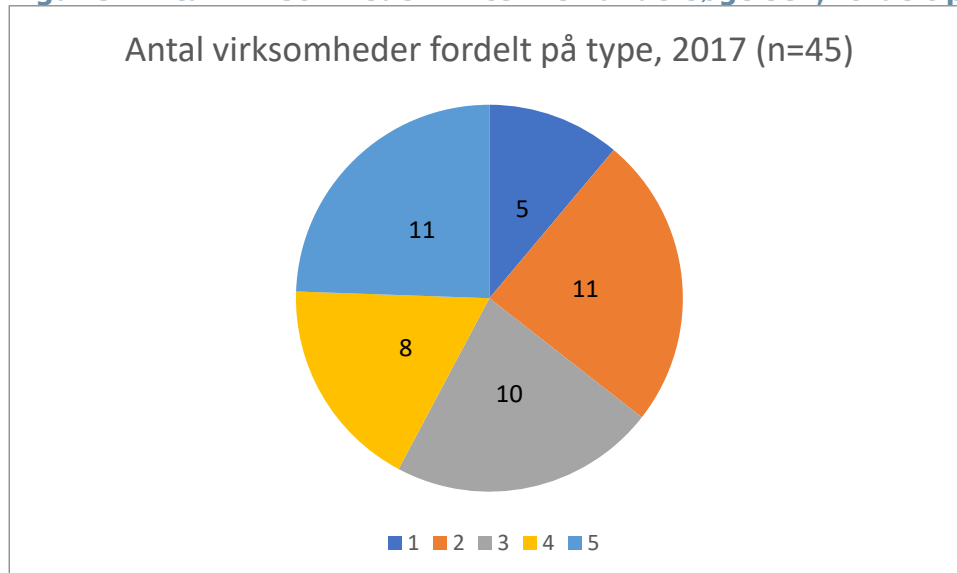
CRT har tidligere gennemført en analyse af den bornholmske kunsthåndværkerbranche, og for at få et indtryk af udviklingen foretages der i det følgende en sammenligning af de to analyser. Nedenfor ses to diagrammer over den procentvise fordeling af hver kunsthåndværkervirksomhedstype, der har deltaget i den nye analyse, som

omfatter data for 2020 og den tidligere analyse, som omfatter data for 2017. Antal virksomheder i hver type er ikke 100% sammenlignelige, da der har deltaget flere og flere nye virksomheder i den nye undersøgelse, ligesom udvælgelsesrammen har været bredere. Ingen af undersøgelseerne har haft ressourcer til at afdække den fulde kunsthåndværkervirksomheds-population på Bornholm. Data indikerer imidlertid, at der er sket en vækst i antallet af store og mellemstore virksomheder (dvs. type 1 og 2), såvel som en vækst i *andelen* af de samlet set undersøgte virksomheder, der er store eller mellemstore.

Figur 4: Antal virksomheder i interviewundersøgelsen, fordelt på type i 2020

Figur 5: Antal virksomheder i interviewundersøgelsen, fordelt på type i 2017

Blandt de 67 virksomheder, der har deltaget i den nye interviewundersøgelse, er de 17 etableret i årene 2017 til nu. Der er imidlertid en gruppe virksomheder blandt de interviewede, der ikke har kunnet lokaliseres i CVR-registret, og her har vi altså ikke oplysninger om etableringstidspunkt. Selv om de to undersøgelser ikke er direkte

sammenlignelige tyder data på, at der er kommet mange nye virksomheder til indenfor det bornholmske kunsthåndværk.

Data fra 2018-analysen viste, at der på dette tidspunkt (blandt ACAB's medlemmer, som var den interviewede population) var knap 19% af virksomhederne, der var 3 år eller yngre. I den nye midtvejsevaluering udgør de nystartede virksomheder imidlertid godt og vel 25% af de 67 medtagne virksomheder.

I den nye midtvejsevaluering har 49 virksomheder givet oplysninger om den økonomiske udvikling. Hele 38 af 49 besvarelser angiver en stigende omsætning. Det er især virksomheder indenfor type 1 og 2 (altså de største virksomheder), der angiver en stigende omsætning. Dette gælder for 5 ud af 6 store virksomheder og 23 ud af 29 mellemstore virksomheder. I mikrovirksomhederne er omsætningsudviklingen over de seneste par år lidt mere blandet. Blandt de virksomheder, hvor kunsthåndværket blot er en bibeskæftigelse (type 4), er billedet endnu mere blandet. Her angiver 4 ud af 7 at have stigende omsætning, 1 oplever en neutral eller svingende omsætningsudvikling, mens 2 har faldende omsætning.

Tabel 29: Omsætningsudvikling for de medvirkende virksomheder

Type (2020)	Faldende omsætning	Neutral eller svingende omsætningsudvikling	Stigende omsætning	Manglende observationer	Nystartet virksomhed, 1. år	I alt
1	-	-	5	1	-	6
2	-	3	23	1	2	29
3	-	3	3	2	3	11
4	2	1	4	3	2	12
5	-	2	3	4	-	9
I alt	2	9	38	11	7	67

Kilde: Midtvejsevaluering, Maker's Island, 2022

Disse resultater for en positiv omsætningsudvikling i 28 ud af 31 af virksomhedsbesvarelserne i type 1 og 2 skal dog også ses i lyset af, at 2020 har været et helt særligt år, og et helt særligt positivt år for langt de fleste kunsthåndværkere på Bornholm i forhold til salg og omsætning

Som led i midtvejsevalueringen af Maker's Island blev der desuden indsamlet kvantitative data for virksomhedsøkonomien i 33 ud af de 70 virksomheder, enten via telefoninterview (hvor der er spurgt om et estimat for omsætningstal) eller via CVR-regi-steret (for de få virksomheder, der er organiseret i selskabsform, hvor tal for bruttofortjenesten har været tilgængelige). Først og fremmest må det altså tages i betragtning, at det er mangelfulde data, da kun under halvdelen af virksomhederne har givet information om dette. En sammenligning med 2017-dataene er primært præget af, at der er relativt færre virksomheder, der har delt økonomiske informationer i denne nye undersøgelse. Datagrundlaget er simpelthen mindre, og analyser om økonomien for virksomhederne samlet, så vel som indenfor typerne, er derfor også behæftet med usikkerhed. Yderligere er en sammenligning vanskeliggjort af, at nogle af virksomhederne i selskabsform har delt omsætningstal for 2017, mens vi for 2020 kun har tal for bruttofortjenesten, hvilket altid vil udgøre et mindre beløb end omsætningen.

Tabel 30: Omsætningsniveau for de medvirkende virksomheder i midtvejsevalueringen af Maker's Island

Type	Størrelse (økonomi)	Beskrivelse	Antal Virksomh. I typen	Omsætning (for virksomheder i selskabsform dog bruttofor-tjeneste), interval (2020), kr	Gennemsnitlig omsætning (2020), kr	N (antal givet information)
1	Store	Veletablerede, store virksomheder	6	1.100.000-8.100.000	3.800.000	4
2	Mellem	Dedikerede kunsthåndværkere med vækstpotentiale	29	100.000-850.000	414.000	18
3	Små	Dedikerede kunsthåndværker-mikrovirksomheder med vækstpotentiale	11	30.000-99.000	73.000	3
4		Kunsthåndværk som bi-beskæftigelse	12	0-45.000	28.000	4
5		Kunsthåndværkere med pension	9	20.000-70.000	53.000	4
I alt			67			33

Kilde: Midtvejsevaluering, Maker's Island, 2022

Det skal understreges, at de angivne værdier *ikke* reflekterer den fulde omsætning i øens kunsthåndværkervirksomheder, dels fordi der mangler data for godt halvdelen af de kontaktede virksomheder, og dels fordi de kontaktede virksomheder ikke engang udgør halvdelen af de eksisterende kunsthåndværkervirksomheder på øen.

Værdien for Bornholm ved at have en stærk kunsthåndværkersektor er dog langt fra begrænset til den omsætning eller værditilvækst, der skabes internt i kunsthåndværkervirksomhederne eller gennem entreindtægter hos kulturinstitutionerne. Kunsthåndværkervirksomhederne er med deres kreativitet og bidrag til såvel oplevelsesøkonomi som kultur en betydelige faktor i at gøre Bornholm til den attraktive destination, den er.

8.3 Turisme og Outdoor

Turisme og oplevelsesøkonomi har en særlig betydning på Bornholm, men samtidig er turisme kendetegnet ved nærmere at være et fænomen end en egentlig branche, forstået på den måde, at turisme påvirker indtjening og beskæftigelse i en række forskellige brancher. En metode til at afdække disse effekter er at gøre brug af det såkaldte turismesatellitregnskab – en metode CRT har udviklet over en årrække i et samarbejde med VisitDenmark. Herved kan man få et overblik over, hvad den bornholmske turisme egentlig betyder for bl.a. beskæftigelse, værdiskabelse og skatteindtægter på og udenfor Bornholm, målt på tværs af flere forskellige brancher.

En del af det bornholmske turismeforbrug vil generere omsætning, overskud og dermed skattebetalinger i virksomheder, der er beliggende udenfor Bornholm. Derfor er der foretaget en beregningsmæssig fordeling af det turismeforbrug, og dermed de skattebetalinger, der ligger henholdsvis på øen og uden for øen.

Beregning af turismeforbruget bygger bl.a. på det regionaliserede nationalregnskab, hvilket sikrer, at økonomiopgørelserne er sammenlignelige med de øvrige opgørelser i notatet, men det har også den effekt, at den nyeste modelberegning, der er tilgængelig, er fra 2020. Turismeforbruget i 2020 og 2021 er præget af Corona-situationen, hvilket i det bornholmske tilfælde har medført en ændring i turismesammensætningen og dermed i turismeforbruget.

Forbruget i den bornholmske turisme er i 2020 beregnet til knapt 3,1 mia. kr. Dette forbrug generer en **direkte** økonomisk og beskæftigelsesmæssig effekt i de virksomheder, hvor turisterne lægger deres forbrug (eksempelvis på overnatningsstederne og i øens dagligvarebutikker). Derudover vil dette forbrug have en **indirekte/afledt** effekt i andre dele af økonomien, når eksempelvis overnatningsstederne køber håndværkere ind til vedligeholdelsesopgaver eller når hotellets ansatte bruger deres løn til køb af private fornødenheder.

Den økonomiske effekt i enhver branche vil have en afledt effekt i andre brancher, så hvis man ønsker et hurtigt overblik over turismens betydning i forhold til andre brancher, vil det mest reelle være at sammenligne den **direkte** effekt på Bornholm med de øvrige bornholmske branchers bidrag til eksempelvis værdiskabelse og beskæftigelse⁷.

Som det fremgår af tabellerne nedenfor, genererede den bornholmske turisme i 2020 en værditilvækst⁸ på Bornholm på ca. 666 mio. kr. og en beskæftigelse på Bornholm på godt 1.500 job.

Tabel 31: Direkte og afledt værditilvækst, relateret til den bornholmske turisme, 2020

Mio kr.	Direkte effekter		Direkte og afledte effekter	
Bornholm selv	666		Bornholm selv	877
Kommuner I øvrigt	3.523		Kommuner I øvrigt	916
Alle kommuner	1.019		Alle kommuner	1.793

Kilde: Det Regionale Turismesatteliregnskab. CRT-specialudtræk

⁷ Det skal dog erindres, at turisme i højere grad er et fænomen end en branche. Turisternes forbrug vil således have en **direkte** økonomiske betydning i flere forskellige brancher.

⁸ Hvilket groft sagt svarer til overskud i virksomhederne samt aflønning af alle ansatte.

Tabel 32: Direkte og afledt beskæftigelse relateret til den bornholmske turisme, 2020

Antal beskæftigede	Direkte effekter		Direkte og afledte effekter	
Bornholm selv	1.527		Bornholm selv	1.877
Kommuner I øvrigt	787		Kommuner I øvrigt	1.584
Alle kommuner	2.315		Alle kommuner	3.462

Kilde: Den Regionale Turismesattelitregnskab. CRT-specialudtræk

Nedenfor er der set på de beregnede skattebetalinger, der kan relateres til den bornholmske turisme i 2020. Samlet set giver forbruget anledning til skatter og afgifter på 1,3 mia. kr. Langt det meste af disse skatter og afgifter tilfalder dog staten. Den bornholmske turisme genererer kommuneskatter på Bornholm svarende til knap 104 mio. kr. Dette er turismens direkte skattebidrag til det bornholmske samfund. En mindre del (ca. 15%) af virksomhedsskatterne (selskabsskatten) vil også med nogle års forsinkelse blive tilført det bornholmske samfund.

Tabel 33: Personskatter, virksomhedsskatter, moms og andre vareskatter relateret til Bornholms turisme, 2020, mio. kr.

Skatteform	Alle kommuner	Kommune selv	I Øvrige
Kommuneskatter	220,8	103,6	117,2
Kirkeskatter	5,7	3,0	2,8
Statsskatter	217,8	95,8	122,0
Personskatter i alt	444,3	202,4	242,0
Virksomhedsskatter	48,2	14,7	33,5
Andre produkt skatter	235,8	212,7	23,1
Moms	589,2	515,6	73,7
Andre skatter i alt	873,2	742,9	130,3
Skatter i alt	1.317,5	945,3	372,2

Kilde: Den Regionale Turismesattelitregnskab. CRT-specialudtræk

8.4 Iværksætteri og mikrovirksomheder

Vi ved fra tidligere analyser, at iværksætteraktiviteten på Bornholm er forholdsvis lav, men at de iværksættere, der rent faktisk etableres, har en større overlevelseshastighed. Nedenfor er der gennemført en opgørelse af antal nye virksomheder (iværksættere i perioden 2015 til 2019), antal eksisterende virksomheder (dvs. antal virksomheder, der eksisterede i både 2014 og 2019) samt antal tilflyttede virksomheder (dvs. antal virksomheder, der eksisterede udenfor Bornholm i 2015, men som i 2019 er flyttet til Bornholm). Opgørelsen omfatter kun reelt aktive virksomheder og kan derfor ikke sammenlignes med eksempelvis antal nyregistreringer i CVR, som omfatter en lang række virksomheder uden reel eller med meget begrænset økonomisk aktivitet

I perioden 2015 til 2019 er oprettet i alt 1.470 virksomheder, og disse virksomheder har i alt 866 ansatte (svarende 522 fuldtidsansatte). Til sammenligning er ansatte

beskæftigelse i de "gamle" virksomheder (dvs. dem der eksisterede både i 2015 og i 2019) kun steget med 125 årsværk.

I den udstrækning virksomhederne er oprettet som personligt ejede virksomheder, er iværksætterens egen arbejdsindsats ikke medregnet i denne opgørelse af arbejdsindsatsen.

Hovedparten af virksomhedsetableringer har fundet sted inden for "Handel og Transport", "Erhvervsservice" og "Kultur/fritid/anden service" og hovedparten af lønmodtagerbeskæftigelsen er blevet skabt inden for "Handel og Transport" og "Bygge & Anlæg".

I perioden er der således i gennemsnit etableret 367 virksomheder årligt, og ud af det samlede antal fuldtidsbeskæftigede lønmodtagere i den private sektor (9.815 årsværk) er 5,3% beskæftiget i virksomheder, der er etableret inden for de seneste fire år.

Tabel 34: Antal ansatte og antal ansatte årsværk fordelt på nye virksomheder og eksisterende virksomheder

Virksomhedsbevægelser fra 2015 til 2019	Bornholm 2019								
	Nye virksomheder			Eksisterende virksomheder			Tilflyttede virksomheder		
	An-tal	An-satte	Årsværk	An-tal	Ansatte	Årsværk	An-tal	An-satte	Årsværk
Hovedbranche									
01 Landbrug, skovbrug og fiskeri	78	15	4	595	473	371			
02 Industri, råstofudvinding og forsyningsvirksomhed	93	60	41	203	1.620	1.373	10		
03 Bygge og anlæg	86	133	93	213	909	748	15		
04 Handel og transport mv.	284	447	244	574	2.112	1.616	39	39	31
05 Information og kommunikation	54	12	7	87	424	203	18	0	0
06 Finansiering og forsikring	102			162			18		
07 Ejendomshandel og udlejning	56	3	1	310	160	128	12	0	0
08 Erhvervsservice	205	72	54	341	526	384	59	9	8
09 Offentlig administration, undervisning og sundhed	124	98	63	248	5.144	4.068	18	11	8
10 Kultur, fritid og anden service	362	20	13	899	644	351	28	0	0
11 Uoplyst aktivitet	26	6	3	131	4	3	12		
I ALT	1470	866	522	3763	12016	9245	229	59	48

Kilde: Den generelle firmastatistik, Danmarks Statistik. Specialudtræk ved CRT

Note: Tomme celler betyder oplysningerne ikke kan vises af konfidentialitetsmæssige grunde

9 MULIGHEDER OG TRUSLER

Dette afsnits vurderinger af aktuelle muligheder og trusler for det bornholmske erhvervsliv er baseret på flere forskellige nye forsknings- og konsulentrapporter, der belyser potentielle erhvervsmuligheder for landdistrikterne og, mere specifikt, potentielle udviklingsmuligheder for det bornholmske erhvervsliv. Kondensering af de forskellige perspektiver er alene CRT's ansvar.

Indledningsvist ses der nærmere på den **forventede udvikling** inden for det bornholmske erhvervsliv og på den deraf afledte betydning for arbejdsmarkedet. Den forventede udvikling indenfor erhvervslivet sætter jo i høj grad rammerne for den økonomiske udvikling på øen og dermed for den "virkelighed", som LAG-Bornholm kommer til at operere i i den kommende programperiode.

Derudover forventes den generelle grønne omstilling af samfundet i høj grad også at komme til at sætte rammerne for den bornholmske udvikling i de kommende år. Der er selvfølgelig stor usikkerhed om, hvorledes denne omstilling i praksis kommer til at forløbe, men derfor kan det alligevel være formålstjenligt at "træde skridt tilbage" og se nærmere på, hvor "udsat" det bornholmske erhvervsliv er overfor den grønne omstilling og hvilke eventuelle muligheder for Bornholm, som den kommende Energi-ø-investering repræsenterer.

Endelig ses der på konkrete forventninger til udvikling indenfor forskellige dele af det bornholmske erhvervsliv. Disse forventninger er indhentet ved interview af:

- Fremstillingsvirksomhederne, formand for Dansk Industri Bornholm, direktør Michael Almeborg
- Generel erhvervsfremme, direktør Christa Lodahl, Business Center Bornholm
- Landbruget, direktør Thomas Bay, Bornholms Landbrug og Fødevarer
- Fødevareresektoren, formand Maria Barslund, Gourmet Bornholm
- Bornholms turisme, direktør Pernille Lydolph, Destination Bornholm
- Bornholms Energi-ø, flere aktører inden for National Center for Grøn Energi

9.1 Forventet udvikling på det danske arbejdsmarked

Nedenfor har vi med brug af Den Regionaløkonomiske Model SAM-K/LINE[®] foretaget en fremskrivning af den forventede udvikling i arbejdsstyrke og beskæftigelse på Bornholm⁹.

Beskæftigelsen ventes at toppe foreløbigt i 2022 og derefter falde i takt med, at højkonjunktoren løjer af. Som følge af højkonjunktoren skønner Finansministeriet (FM), at beskæftigelsen i 2022 er ca. 100.000 over sit strukturelle niveau.

Kombinationen af den høje aktuelle beskæftigelse og den demografiske udvikling i de kommende år gør, at der er udsigt til en meget lav vækst i den samlede beskæftigelse

⁹ En nærmere redegørelse for modellens opbygning og virkemåde kan læses her: https://crt.dk/wp-content/uploads/CRT_Notat_REA-modellen-12072021-ENDELIG.pdf

fra 2022 til 2030. Således skønner Finansministeriet, at den samlede beskæftigelse falder med 66.000 fra 2022 til 2030 ved en fortsættelse af den nuværende politik.

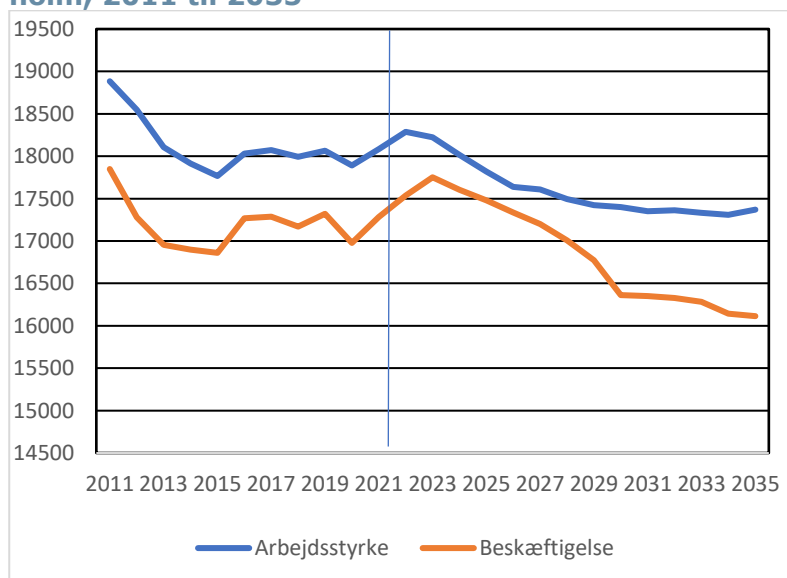
Udover, at den demografiske udvikling medfører en begrænset udvikling i arbejdskraftsudbuddet, så lægger det også et pres på de offentlige udgifter - det såkaldte demografiske træk. Hænder, der leverer service i den offentlige sektor, kan naturligvis ikke også stå til rådighed for det private arbejdsmarked.

Den politiske målsætning for den offentlige sektor spiller derfor også ind på, hvordan udviklingen i den private beskæftigelse vil være frem mod 2030.

9.2 Forventet udvikling på det bornholmske arbejdsmarked

Over de seneste år har der været en stigning i både beskæftigelse og arbejdsstyrke. En udvikling, der er fortsat ind i 2022. Fremadrettet forventes denne udvikling nu at vende, og der forventes et fald i både beskæftigelse og arbejdsstyrke frem mod 2030.

Figur 6: Historisk og forventet udvikling i arbejdsstyrke og beskæftigelse på Bornholm, 2011 til 2035

Kilde: Den Regionale Model for Erhverv og Beskæftigelse, SAM-K/LINE®, september 2022

Den forventede arbejdsstyrke i hele perioden forventes at overstige beskæftigelsen, hvilket overordnet set er et udtryk for, at der i hele perioden forventes en vis arbejdsløshed. Imidlertid er det ikke udtryk for, at der for nogle uddannelsesgrupper ikke kan opstå mangel på arbejdskraft. Paradoksalt nok forventes der i de første år mangel på ufaglært arbejdskraft¹⁰. Det beror på forholdsvis god beskæftigelse for de ufaglærte. Der har i nogle år været stigende beskæftigelse blandt de brancher, der beskæftiger mange ufaglærte, og dette kombineret med, at der i de kommende år forventes at være mange ufaglærte, der trækker sig tilbage fra arbejdsmarkedet, forventes altså at føre til nogle år med mangel på ufaglært arbejdskraft.

¹⁰ Hvilket er en hel anden udvikling, end der har været set på arbejdsmarkedet i de seneste mange år.

Derudover forventes der på Bornholm, i lighed med resten af landet, en stigende mangel på faglært arbejdskraft, og dette vel at mærke i en periode, hvor der samtidig forventes et fald i antallet af beskæftigede med en erhvervsfaglig uddannelse. Da situationen er landsdækkende, gør det det samtidig vanskeligt at løse problemet med mangel på arbejdskraft ved tiltrækning af overflødig arbejdskraft fra andre dele af landet – der er simpelthen ikke overskud på faglært arbejdskraft noget sted i Danmark.

Tabel 35: Fremskrivning af den forventede ledighed på uddannelsesgrupper, Bornholm 2021 til 2035

Bornholm, fremskrivning	Forventet ledighed, fordelt på hoveduddannelser			
	2021	2025	2030	2035
Hoveduddannelsesgruppe				
H10 Grundskole	68	-220	351	476
H20 Gymnasiale uddannelser	1	6	155	118
H30 Erhvervsfaglige uddannelser	144	-324	-924	-1174
H40 Korte videregående uddannelser, KVVU	8	-38	7	52
H50 Mellemlange videregående uddannelser, MVU	-14	103	207	303
H60 Bacheloruddannelser, BACH	9	-6	21	24
H70 Lange videregående uddannelser, LVU	23	194	472	672
H80 Ph.d. og forskeruddannelser	-1	15	54	71
H90 Uoplyst mv.	4	19	130	145
I alt	241	-251	486	706

Kilde: Den Regionale Model for Erhverv og Beskæftigelse, SAM-K/LINE®, september 2022

9.3 Klimaeksponerede brancher og beskæftigelse på Bornholm

I det følgende ser vi nærmere på de brancher, der har særlig stor udledning af CO₂ set i forhold til deres værdiskabelse. Det gør vi, fordi det især er disse brancher, der vil blive påvirket af de kommende års grønne omstilling. Hvordan de bliver påvirket og i hvilken udstrækning, er derimod noget mere usikkert. Det kommer i stor udstrækning an på, hvilke politiske reguleringsmekanismer, der tages i anvendelse.

I marts 2021 udsendte Klima- og Omstillingsrådet (KOR) en indledende analyse af den klimaeksponerede beskæftigelse i Danmark (Klima- og Omstillingsrådet, 2021).

Denne analyse udpeger en række brancher, der direkte eller indirekte er eksponeret over for den grønne omstilling de kommende år. KOR's analyse er udarbejdet på nationalt niveau, og formålet med nærværende analyse er at udvide analysen med et kommunalt/bornholmsk perspektiv.

KOR identificerer de direkte klimaeksponerede brancher som de brancher, der udleder flest drivhusgasser pr. tjent krone (BVT), og som tilsammen står for mindst 90% af erhvervslivets samlede drivhusgasudledning. Dette giver 13 direkte klimaeksponerede brancher¹¹. Herudover tilføjes branchen 'Bilværksteder mv.', da denne branche er

¹¹ Kategoriseret blandt 117 brancher.

eksponeret ved at servicere bilparkens forbrændingsmotorer. Disse i alt 14 brancher står for 91% af erhvervslivets drivhusgasudledninger og 79% af de samlede danske udledninger.¹²

På landsplan er der ca. 185.000 beskæftigede personer i disse 14 brancher svarende til 6,3% af den samlede beskæftigelse. Det er med andre ord job, der er *direkte* eksponeret over for den grønne omstilling. Hertil kommer 115.000 personer, der er beskæftigede i tilknyttede brancher, enten som leverandør eller aftager af produkter fra de klimaeksponerede brancher.

Blandt de direkte eksponerede brancher er det landbrug og gartneri, fragtvognmænd og rørtransport, bilværksteder mv. samt skibsfart, der har den største beskæftigelse. Alene disse fire brancher beskæftiger over 135.000 personer på landsplan.

På *leverandørsiden* (dvs. brancher, der sælger råvarer, halvfabrikater, services og produktionsudstyr til de direkte klimaeksponerede brancher) er det især indenfor anlægsvirksomhed, hjælpevirksomhed til transport og anden vidensservice, der har et større antal beskæftigede, og som er eksponeret som leverandører til de direkte klimaeksponerede brancher.

At en branche er eksponeret over for den grønne omstilling betyder ikke, at alle de beskæftigede i disse brancher vil miste deres job. Det betyder blot, at branchen kan forvente relativt store forandringer i deres produktions-, konkurrence- og reguleringsmæssige forhold som en konsekvens af den grønne omstilling. Det kan f.eks. være, at dele af landbruget, som på grund af eventuelt ændrede fremtidige forbrugsvaner, skal omstilles fra animalsk produktion til mere plantebaseret produktion. Disse ændrede fremtidige forbrugsvaner vil også kunne påvirke slagterierne, da de er aftagere af klimabelastende kød fra landbruget. Eller mekanikerbranchen, som kan blive påvirket af omstillingen til elbiler, der har et lavere servicebehov end konventionelle fossilbiler.

¹² KOR inkluderer CO₂-udledning fra afbrænding af biomasse samt drivhusgasudledning fra international transport foretaget af danske skibe, fly og køretøjer.

Figur 7: Klimaeksponerede brancher på nationalt niveau

Branche	Klimaeksponeret beskæftigelse (antal personer)	Andel af DK's samlede beskæftigelse (antal personer)	Klimaeksponeret beskæftigelse (mio. arbejdstimer årligt)	Andel af DK's samlede beskæftigelse (arbejdstimer årligt)	Eksponering over for absolutte udledninger (1.000 ton CO ₂ e)	Eksponering over for udledningsintensitet (ton CO ₂ e pr. mio. kr. i BVT)
Landbrug og gartneri	63.358	2,0%	92,5	2,3%	12.358	510
Fragtvognmænd og røtransport	32.500	1,1%	56,9	1,4%	2.603	137
Bilværksteder mv.	21.049	0,7%	32,0	0,8%	117	15
Skibsfart	19.717	0,7%	29,4	0,7%	36.366	1.170
Betonindustri og teglværker	11.274	0,4%	18,5	0,5%	2.979	325
Renovation, genbrug og forureningsbekæmpelse	8.860	0,3%	14,1	0,3%	4.412	759
Træindustri	8.599	0,3%	12,9	0,3%	431	99
Elforsyning	6.673	0,2%	11,1	0,3%	15.344	984
Luftfart	4.545	0,2%	8,3	0,2%	3.523	613
Fiskeri	2.481	0,1%	2,9	0,1%	389	154
Indvinding af olie og gas	2.201	0,1%	3,6	0,1%	1.673	89
Varmeforsyning	1.424	0,0%	2,3	0,1%	2.814	374
Indvinding af grus og sten	1.111	0,04%	1,8	0,04%	274	246
Olieraffinaderier mv.	477	0,02%	0,8	0,02%	930	349
Total	183.791	6,3%	286,2	7,0%	83.283	

Kilde: Klima og omstillingsrådet, KOR 2021

Mange yderområder, herunder Bornholm, har relativt mange beskæftigede inden for de klimaeksponerede brancher.

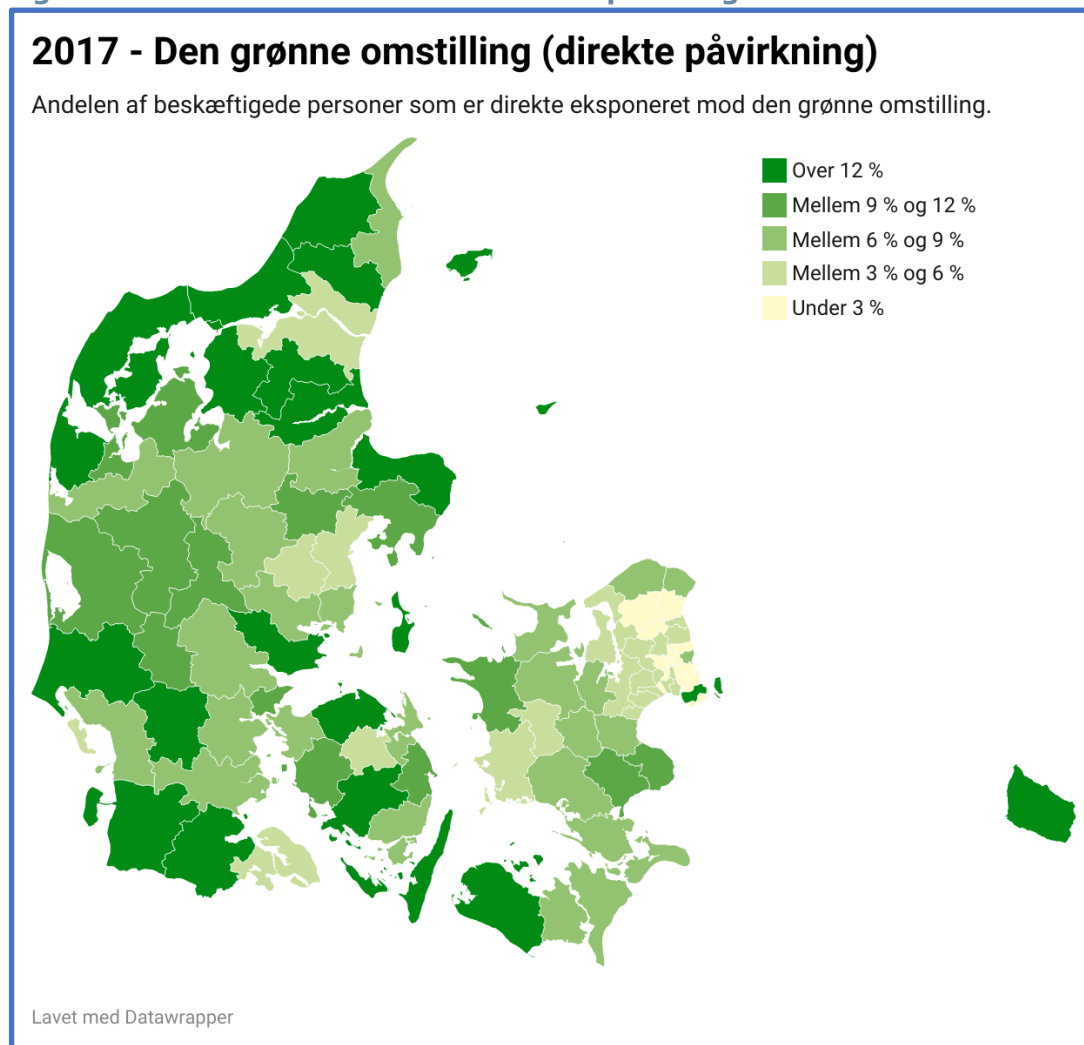
Med udgangspunkt i det regionale nationalregnskab er der i det følgende set på, hvor stor en andel af de beskæftigede, der på kommunalt niveau arbejder inden for disse brancher. Derefter har vi, via beregninger med Den Regionaløkonomiske Model SAM-K/LINE[®] estimeret, hvor mange yderligere job, der lokalt er beskæftiget som **leverandører** af produkter og serviceydelser til de klimaudsatte brancher. Samlet set vil det give en udmærket indikation på, i hvor høj grad kommunen er eksponeret i forhold den fremtidige klimaomstilling.

I runde tal er 13% af de beskæftigede på Bornholm ansat i de direkte klimaeksponerede brancher. Hertil kommer 4% af arbejdsstyrken, der i andre brancher er ansat til at levere produkter og ydelser til de klimaeksponerede erhverv.

Det vil sige, at 17% af beskæftigelsen på Bornholm, hvilket i runde tal svarer til cirka 3.000 job, kan forventes påvirket af de kommende års grønne omstilling

Bornholm hører i lighed med flere andre yderkommuner til blandt de kommuner, der i særlig grad kan forventes påvirket af den grønne omstilling, jf. kortet herunder. Det betyder ikke nødvendigvis, at Bornholm vil miste særlig mange job i den grønne omstilling, men det betyder, at der vil skulle gennemføres markante omstillinger inden for det bornholmske erhvervsliv.

Figur 8: Kommunernes direkte klimaeksponering

Kilde: CRT-beregning på basis af data fra Klima og omstillingsrådet.

9.4 Etablering af Energi-ø Bornholm

I 2030, altså om 7 – 8 år forventes Danmarks første energi-ø at gå i produktion. Selve anlægsfasen forventes at finde sted i perioden 2028 til 2030, men allerede nu i 2022

medfører planlægningen af det store infrastrukturprojekt aktiviteter på og udenfor Bornholm.

Ud over den politisk vedtagne etablering af en energi-ø arbejdes der med planer om at etablere et "Power to X anlæg" på Bornholm. Her er der tale om et anlæg, der i givet fald skal producere flydende brændstoffer via den rigelige forsyning med (billig) alternativ energi. Der er tale om en endnu ikke færdigudviklet teknologi, og derfor er estimering af afledte beskæftigelsesmæssige effekter af denne investering selvfølgelig også forbundet med en betydelig usikkerhed.

Samlet set forventes de samlede investeringer indenfor Energi-ø Bornholm at bestå af følgende fem hovedelementer:

1. Anlæg af energiøen
2. Drift af energiøen
3. Anlæg af PtX-anlæg
4. Drift af PtX-anlæg
5. Mulige afledte forretningsmuligheder

Anlæg af energi-øen

Allerede gennemførte analyser (ENS, 2021 og COWI, 2022) har indikeret, at der kan forventes et samlet investeringsomfang på 39 mia. kr. (dette gælder dog ved etablering af en 2GW-havvindmøllepark, vi har pt. ikke kendskab til en opdateret investeringsplan). Selve anlægsfasen forventes at strække sig over årene 2028 til 2030 med 2029 som det største investeringsår. Den samlede forventede direkte beskæftigelse forventes at udgøre 14.500 årsværk fordelt over de tre investeringsår. Den samlede indirekte (afledte og inducerede) beskæftigelse (dvs. beskæftigelse i de virksomheder, der leverer produkter eller serviceydelser til de direkte producerende virksomheder), vil udgøre ca. 11.400 årsværk (ligeledes fordelt på de tre investeringsår). Baseret på tidligere erfaringer vil ca. 10 – 12% af den samlede direkte beskæftigelse være relateret til selve montagen i Østersøen.

Det er besluttet at udvide havvindmølleparken fra 2 GW i den oprindelige plan til 3 GW, men i skrivende stund er det uafklaret, om parken ved "overplanting" samtidig bliver udvidet til 3,8 GW, hvilket bl.a. har betydning for omfanget af anlægs- og driftsopgaver samt for muligheden for at etablere et PtX-anlæg.

I løbet af 2023 skal der udarbejdes et skøn over de opgaver, der kan forventes at kunne løses af lokale virksomheder og dermed udløse en vis lokal beskæftigelse, men i udgangspunktet forventes kun et meget begrænset antal opgaver og jobs at ville gå til lokale virksomheder, sandsynligvis primært til virksomheder indenfor bygge- og anlægssektoren samt til virksomheder, der tilbyder forskellige former for serviceydelser, eksempelvis inden for transport, overnatning og bespisning. Helt groft sagt er antallet af mulige lokale job blevet estimeret til cirka 200 årsværk over de tre år, etableringen af vindmølleparken foregår.

Drift af energi-øen

Efter etablering af energi-øen vil der være arbejdsopgaver relateret til servicering og drift af energi-øen, herunder både havvindmølleparkerne og transformerstationen på land, herunder transport, mad, overnatning, vikar, akutservice/reparation, etc.). Baseret på erfaringer fra andre havvindmølleparker (Kriegers Flak og Hvide Sande), forventes det, at drift af energi-øen vil give beskæftigelse til omkring 100 personer. Der vil også i driftsfasen være behov for højtspecialiseret arbejdskraft, der sandsynligvis vil komme fra andre områder end Bornholm, men der vil i driftsfasen i højere grad være plads til, at lokale virksomheder (eller nye virksomheder, der flytter til Bornholm på grund af opgaven) kan komme i spil som leverandør/underleverandør. I de eksisterende havvindmølleparker udføres omkring halvdelen af arbejdsopgaverne relateret til den løbende drift af lokale medarbejdere. Omsat til drift af Energi-ø Bornholm er forventningen derfor, at omkring 50 årsværk på Bornholm vil finde beskæftigelse. Det vil være medarbejdere, der typisk er beskæftiget med drift og vedligeholdelse af produktionsanlæg, dvs. elektrikere, smede, VVS-folk, malere, tømrere, forplejning/bespisning, transport og rengøring. Hertil kommer opgaver relateret til drift og vedligeholdelse af de nødvendige mandskabsbåde.

Anlæg af PtX-anlæg

I forlængelse af planerne om at etablere en energi-ø med tilhørende transformerstation på Bornholm er der planer om at opføre et såkaldt Power to X anlæg (i det følgende blot benævnt PtX) på Bornholm. Der er nedsat et konsortium ledet af Rønne Havn, som undersøger muligheden. Formålet er at kunne udnytte adgangen til (billig?) vedvarende energi (strøm) og via bl.a. elektrolyse at omdanne denne energi til flydende brændstoffer til den maritime sektor, eksempelvis metanol eller ammoniak. Det første indledende studie af dette produktionsanlæg forventes klart medio 2023.

Flere steder i landet arbejder man med opførelse af lignende anlæg, men der er langt hen ad vejen tale om nye teknologier, og det er meget vanskeligt at vurdere økonomi og beskæftigelse relateret til opførelse af sådanne anlæg. I lighed med Energi-ø projektet forventes selve opførelse af anlægget dog primært at give beskæftigelse til højt specialiseret arbejdskraft uden for Bornholm.

Drift af PtX-anlæg

Et PtX-anlæg er et industrielt procesanlæg, der i indhold og virkemåde minder meget om raffineringsanlæg indenfor den petrokemiske industri. Derfor forventes anlægget primært at give beskæftigelse til samme type medarbejdere, som i dag er beskæftiget inden for denne industri, dvs. industri- og procesoperatører, ingeniører, smede, vvs-folk og elektrikere. Derudover sandsynligvis også forskellige former for specialiserede uaglærte.

Endnu er det helt uafklaret, hvor stort det bornholmske anlæg skal være og hvilke former for flydende brændsler, der i givet fald skal produceres. Derfor er det også umuligt at kvantificere de mulige beskæftigelsesmæssige effekter af en sådan investering.

Arbejderbevægelsens Erhvervsråd (AE), Ingeniørforeningen (IDA) og Rambøll har lavet et par indledende overslagsberegninger over, hvad etablering af et 300 MW PtX anlæg kan forventes at have af beskæftigelsesmæssige konsekvenser. Et anlæg af denne størrelse er ikke helt urealistisk i det bornholmske tilfælde. Her forventes drift af anlægget at kunne give årlig fuldtidsbeskæftigelse til ca. 150 personer.

Mulige afledte forretningsmuligheder

De forventede lokale beskæftigelsesmæssige effekter relateret til etablering og drift af de planlagte anlæg er således i virkeligheden forholdsvis begrænsede. Derimod er de **mulige afledte forretningsmuligheder** langt mere perspektivrige for de bornholmske virksomheder. Med afledte erhvervs-mæssige potentialer menes frem for alt potentialer for eksisterende (og kommende) lokale virksomheder og lokalbaseret udvikling på Bornholm.

Det er næsten kun fantasien, der sætter grænsen for de afledte potentialer. Det kunne eksempelvis være:

- 1) Overskudsvarme. I forbindelse med landanlægget og et PtX-anlæg udvikles der overskudsvarme (tabsvarme), der eventuelt ville kunne kobles til det bornholmske fjernvarmenet. Samtidig vil overskudsvarme kunne udnyttes af nye varmekrævende virksomheder som eksempelvis væksthusholdninger.
- 2) Udvidelse af biogasproduktionen på Bornholm. Der er sandsynligvis et stort potentiale for at koble PtX produktionen til biogasproduktion. Fx er det muligt at udnytte den CO₂, der produceres i forbindelse med en biogasproduktion, til en produktion af flydende brændstoffer i PtX-anlægget.
- 3) Turisme og branding. Energi-øen kan evt. lede til øget erhvervsturisme. Et besøgscenter for grøn energi kunne være et andet bud på en turismemæssig udnyttelse af Energi-ø-investeringen.. Dertil kommer identitets- og brandingværdi af Bornholm ved den massive satsning på grøn omstilling.
- 4) Nye erhvervsuddannelser. Energi-øen vil kunne give mulighed for fx efteruddannelsesaktiviteter på Campus, etablering af nye erhvervsuddannelser og udbygning af erhvervsservice målrettet energi- og miljøteknologi.
- 5) Videnoverførelse. Tilstedeværelse af flere aktører med indgående kendskab til grøn energi, miljøteknologi og energioptimering giver i princippet mulighed for overførsel af viden til de bornholmske virksomheder. Dette kunne lede til opkvalificering og andre/flere typer af opgaver til de bornholmske virksomheder.
- 6) Erfaringsopbygning. Erfaringerne i bornholmske virksomheder (primært el- og smedevirksomheder) fra energi-øen kan give dem muligheden for at medvirke i fremtidige energi-projekter i konkurrence med andre lokale erhvervsklynger.
- 7) Test-ø-aktiviteterne forventes at fortsætte/at blive udbygget i de kommende år, hvilket kan lede til, at udenøns virksomheder får mulighed for at teste nye løsninger til energistyring på Bornholm

Modsat er der selvfølgelig også perspektiver ved de planlagte energiinvesteringer, der vil kunne have en negativ effekt på øens attraktivitet. Langt hen ad vejen er der jo tale om en re-industrialisering af Bornholm. Eller – energi-ø-investeringen indeholder i

hvert fald potentialet til en re-industrialisering. Dette vil kunne komme til at påvirke øens attraktivitet, både som bosted og som turistdestination, men endnu er der ingen kvalificerede bud på disse effekter.

10 Muligheder og trusler inden for LAG-Bornholms hidtidige satsningsområder

LAG-Bornholm har på tværs af flere programperioder fulgt en såkaldt fyrtårnsstrategi med en koncentreret indsats omkring et relativt begrænset antal udviklingsområder. Igennem flere programperioder har der været satset på lokal fødevareproduktion, kunsthåndværk samt oplevelsesøkonomi og mikroiværksættere.

I dette afsnit ses der nærmere på, hvorledes forskellige nøgleaktører ser på udviklingsperspektiverne inden for disse områder.

10.1 Generel erhvervsudvikling og erhvervsfremme på Bornholm

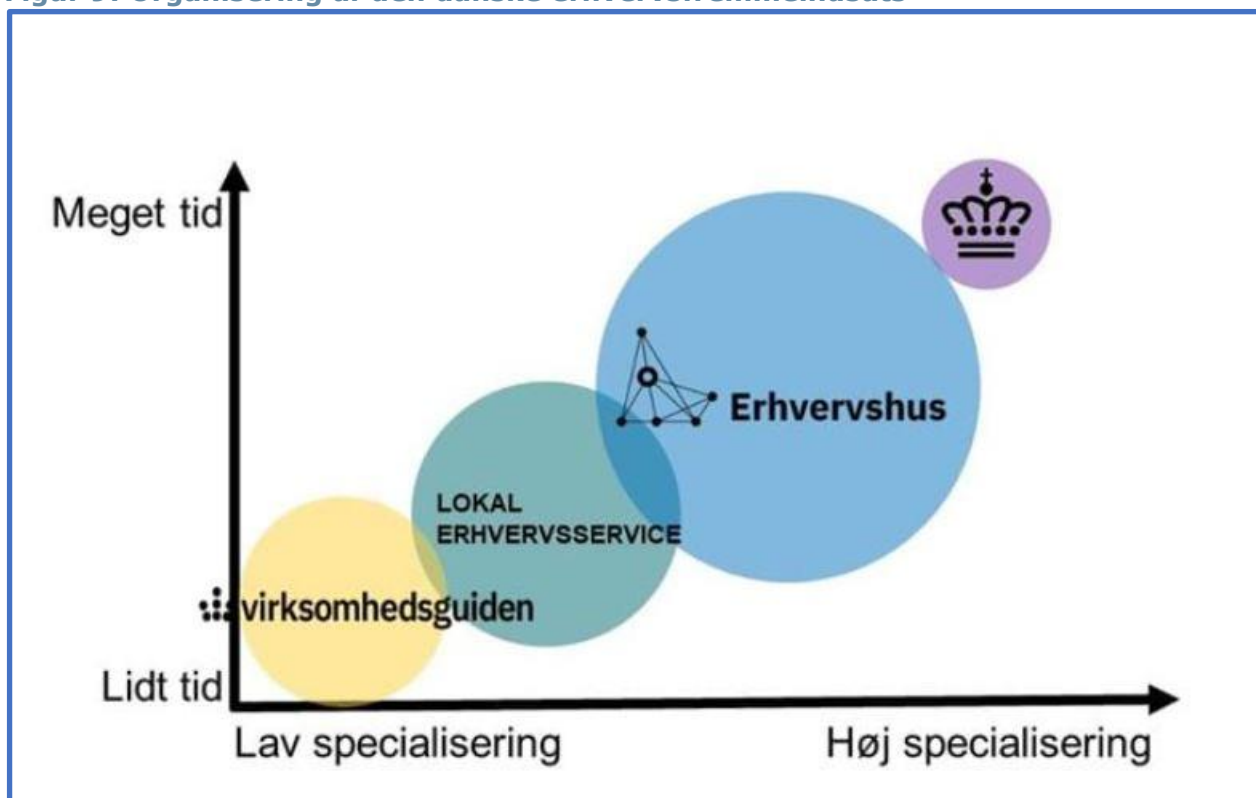
Afsnittet bygger primært på interview med direktør for Business Center Bornholm (BCB), Christa Lodahl, men der er også inddraget synspunkter fra bornholmske interesse- og brancheorganisationer; Michael Almeborg (formand for DI Bornholm) og Maria Barslund (formand for Gourmet Bornholm).

Ved den sidste reform af den danske erhvervsfremmeindsats blev der foretaget en såkaldt "decentralisering" af indsatsen. De danske regioner havde ikke længere ansvar for regional udvikling, de regionale væksthuse blev afskaffet og til gengæld blev kommunerne mere direkte involveret i drift og finansiering af de nye erhvervshuse, der afløste de tidligere vækstfora.

I den nye organisering af den danske erhvervsfremmeindsats er det Danmarks Erhvervsfremmebestyrelse, der igangsætter og finansierer den nationale decentrale erhvervsfremmeindsats, hvor hensigten er at tage højde for forskelle i de regionale og lokale erhvervsmæssige udfordringer, muligheder og prioriteter. Erhvervsfremmebestyrelsen skal sikre en sammenhængende, effektiv og decentralt forankret erhvervs- og turismeindsats, mens det er de tværkommunale erhvervshuse, der skal yde uvildig vejledning og afklaring til virksomheder og iværksættere og som samtidig skal være kompetencecentre, der samler specialiserede faglige kompetencer i virksomhedsdrift og -udvikling. Erhvervshusenes ydelser skal være tilgængelige for alle virksomheder med behov for specialiseret vejledning.

Principielt er det danske erhvervsfremmesystem indrettet med følgende aktører og ansvarsområder:

Figur 9: Organisering af den danske erhvervsfremmeindsats

Kilde: <https://www.kl.dk/kommunale-opgaver/erhvervsudvikling/erhvervsfremme/>

Erhvervshusene har fire kerneopgaver, som er:

- De skal tilbyde specialiseret og målrettet 1:1 vejledning til alle typer af virksomheder og iværksættere.
- De skal fungere som knudepunkter i erhvervsfremmesystemet.
- De kan være operatører på projekter inden for rammerne af erhvervsfremmestrategien.
- De skal bidrage i formuleringen af de regionale kapitler i strategien for den decentrale erhvervsfremmeindsats.

Der findes 6 erhvervshuse i Danmark, og herudover er der 6 filialer til disse erhvervshuse. Den ene filial (under Erhvervshus Hovedstaden) er placeret i Rønne og har som den eneste en selvstændig filialbestyrelse. Filialbestyrelsen fungerer samtidig som bestyrelse for den kommunale erhvervsservice i regi af BCB, hvilket er med til at sikre den nødvendige koordination på Bornholm. Erhvervshusenes basisfinansiering stammer fra landets 98 kommuner¹³. I mange af landets kommuner, også på Bornholm, medførte den øgede medfinansiering af den tværkommunale erhvervsfremmeindsats, at den kommunale erhvervsfremmeindsats (på Bornholm i regi af BCB) samtidig er blevet nedprioriteret. På visse områder har den såkaldte decentrale erhvervsfremmestrategi således medført, at erhvervsfremmeindsatsen er blevet mere centraliseret. Eksempelvis er det erhvervshusene, der skal være operatør af projekter inden for erhvervsfremmestrategien (her er der ofte tale om store projekter medfinansieret af

¹³ I 2023 bidrager Bornholm med knapt 1,2 mio. kr. til driften af Erhvervshus Hovedstaden.

midler fra EU's Regional- og Socialfond). I praksis kan det for lokale virksomheder være vanskeligt at overskue medvirken i sådanne store programmer, og da den kommunale erhvervsfremme i princippet ikke længere har ressourcer til at understøtte lokale virksomheders medvirken i disse programmer har det medført, at bornholmske virksomheder ikke deltager i udviklingsprojekter i samme omfang som tidligere. Set fra DI-Bornholms side fungerer samarbejdet med den lokale erhvervsfremme (i regi af BCB) dog upåklageligt. Fra lokal side fås den støtte, som organisationen forventer.

Set i et overordnet perspektiv ses den grønne omstilling og det bornholmske erhvervslivs involvering i Energi-ø Bornholm som en væsentlig **udviklingsmulighed**. Der er tale om den største infrastrukturinvestering på/ved Bornholm nogensinde. I forbindelse med etablering af havvindmølleparken forventes langt hovedparten af investeringen dog at blive varetaget af udenøvs virksomheder. I den efterfølgende drift og servicering af havvindmølleparken forventes bornholmske virksomheder at kunne komme til at spille en større rolle, men hele projektet er endnu på så tidligt et stadie, at det er vanskeligt at vurdere et eventuelt udbytte for de bornholmske virksomheder. Dansk Industri Bornholm forventer et relativt begrænset udbytte for de producerende bornholmske virksomheder. Brancheorganisationen forventer, at det i højere grad bliver lokale servicevirksomheder inden for f.eks. transport, overnatning og bespisning, der kommer til at nyde godt af investeringen. På længere sigt, efter 2030, vil der måske opstå afledte forretningsmuligheder i tilknytning til havvindmølleparken og transformerstationen, eksempelvis i form af et PtX-anlæg, men den eventuelle involvering af lokale virksomheder er det på nuværende tidspunkt umuligt at vurdere. Hele energiområdet er i høj grad politisk styret, og usikkerhed om de fremtidige politiske rammevilkår gør, at det overordnet set er meget vanskeligt at vurdere lokale potentialer i Energi-ø projektet. Får lokale virksomheder eksempelvis adgang til billigere energi? Fx ved at lade Bornholm være en selvstændig energizone?

Den mest tydelige **trussel** for den fortsatte udvikling af det bornholmske erhvervsliv er manglen på kvalificeret arbejdskraft. Det er indenfor mange forskellige erhverv og uddannelser, at det over en årrække har været vanskeligt at skaffe arbejdskraft til Bornholm, men især på det erhvervsfaglige område forventes der stigende udfordringer i de kommende år. Den nuværende økonomiske krise vil nok i en periode lægge en dæmper på udviklingen og dermed på manglen på arbejdskraft, men problemet er mere strukturelt, da der er mange, der forlader arbejdsmarkedet i de kommende år samtidig med, at ungdomsårgangene er små. For de producerende virksomheder vil løsningen sandsynligvis blive en øget grad af automatisering og rationalisering.

Brancheorganisationen Dansk Industri Bornholm ser også de politiske rammevilkår som en **udfordring** for fortsat udvikling. Igennem mange år har byggesagsbehandlingen på Bornholm været udsat for stærk kritik, og det er stadig et problem med alt for lange sagsbehandlingstider. Men organisationen frygter også, at kommunens planafdeling vil få stigende problemer med at følge med. De kommende Energi-ø projekter ser ud til at ville beslaglægge en meget stor del af kommunens plankapacitet, og DI Bornholm frygter, at den nødvendige planindsats i relation til de bornholmske virksomheder egne projekter vil blive nedprioriteret.

Specielt i sommerperioden er den manglende fragtkapacitet også ved at være et problem for Bornholm. Det er mange forskellige virksomheder, der oplever forsinkelser i leveringen af gods. Energi-ø investeringen må til sin tid forventes at lægge et yderligere pres på fragtkapaciteten.

Overordnet betragtet forventes produktionen inden for DI's område (der også omfatter bygge- og anlægsområdet) nogenlunde at fortsætte på det nuværende niveau. Der kommer selvfølgelig løbende nye virksomheder til, men generelt er der ifølge DI Bornholm ikke den store iværksætteraktivitet indenfor fremstillingsindustrien.

Gourmet Bornholm kunne godt tænke sig, at man på Bornholm vendte tilbage til den "klyngemodell", der tidligere prægede indsatsen på fødevarerområdet. Det vil sige en indsats, hvor aktørerne (BCB, Erhvervsrådet, Bornholms Landbrug, Gourmet Bornholm, LAG-Bornholm, BRK og CRT) jævnligt mødtes og udvekslede oplysninger om igangværende og planlagte aktiviteter inden for fødevarerområdet. Denne relative uformelle samarbejdsform sikrede i større udstrækning end i dag, at de forskellige aktører var gensidigt orienteret om aktiviteter inden for området, og det gav mulighed for at kommentere/stille forslag til planlagte aktiviteter hos andre aktører. Dette klynge-samarbejde/erhvervsnetværk gav også mulighed for at iværksætte fælles initiativer. Denne mulighed savner Gourmet Bornholm i dag. Der er selvfølgelig ikke noget i vejen for, at parterne fortsat gensidigt kan orientere hinanden, men i den daglige drift er der blot en tendens til, at man glemmer den slags. Her var netværket en konkret anledning til koordination.

10.2 Forventet udvikling inden for landbruget

Afsnittet bygger primært på interview med direktør for Bornholms Landbrug og Fødevarer (BLF) Thomas Bay Jensen.

Den primære sektor (landbruget) kan ses som firkant, hvor hvert "hjørne" i princippet bidrager til vækst og beskæftigelse. Det konventionelle landbrug med traditionel plante-, svine- og mælkeproduktion udgør **første kvadrant** og er langt den største bidrager til vækst og beskæftigelse og forventes også at være den største bidrager i de næste mange år. Opbygningen af kapital og ledelsesmæssig styrke er, som BLF ser det, en væsentlig forudsætning for, at det efterfølgende er muligt at arbejde med mere nicheprægede produktionsformer. En væsentlig udfordring og et konstant opmærksomhedspunkt for Bornholms Landbrug og Fødevarer er at holde nok volumen til, at svine- og mælkeproduktionen kan fortsætte på Bornholm. Lige nu er det tilstrækkeligt at opretholde det nuværende produktionsniveau for at fastholde den lokale forarbejdning (svineslagteri og mejeri), men produktionsvilkårene er under konstant forandring, og vi skal være opmærksomme på denne trussel mod den bornholmske produktion, og her er opretholdelsen af svineslagteriet den helt store opgave.

Sandsynligvis vil den **samlede** produktion af svin og mælk ligge nogenlunde stabilt i de kommende år, men strukturudviklingen forventes at fortsætte med uformindsket kraft. Det vil sige, at produktionen forventes at blive samlet på stadig færre bedrifter. Dette kan i sig selv komme til at udgøre en udfordring, da en fysisk koncentration af

produktionen kan medføre miljømæssige udfordringer i visse områder. Hovedparten af disse udfordringer forventes dog at kunne løses med indførelse af ny teknologi.

Som **anden kvadrant** ses omstillingen til en større grad af vegetabiliske protein-produkter med salg direkte til forbrugerne. Bornholms Landbrug og Fødevarer forventer, at Food Bornholm¹⁴ med lokal produktion af proteinafgrøder til human ernæring vil få stigende betydning i de kommende år. Gruppen har over nogle år gjort sig nogle erfaringer med nye proteinafgrøder, og de er nu klar til at udvide med et nyt pakke-, rens- og sorteringsanlæg i Hasle. For øjeblikket ligger produktionen på ca. 60 tons årligt, og med det nye anlæg vil det sandsynligvis være muligt at øge afsætningen til grossister og dermed få lidt mere volumen i salget. På sigt vil det også være et potentiale at udvide med en form for besøgscenter og således kombinere den vegetabiliske produktion med en form for et oplevelsesprodukt.

Som **tredje kvadrant** har vi hele den alternative produktion af lokale nichefødevarer, hvor Bornholm rent brandingmæssigt har et forspring i forhold til de fleste andre lokale fødevarereproducenter i Danmark, et forspring der i høj grad kan tilskrives den mangeårige indsats med at udvikle lokal fødevarereproduktion på Bornholm. I et samarbejde med bl.a. BRK, Gourmet Bornholm og LAG-Bornholm har der igennem mange år (og som led i fødevarerstrategien for Bornholm) været fokus på at udvikle og udvide produktionen af lokale fødevarer. De senere år har fødevarerstrategien virket en smule underdrejet. Bl.a. eksisterer der nogle lokale indkøbsmål i fødevarerstrategien, som det har været svært at efterleve i praksis. Bl.a. fordi de bornholmske fødevarer er for dyre.

Pt. arbejder Bornholms Landbrug og Fødevarer på at etablere en digital platform, der skal give et overblik over den samlede produktion af lokale (niche)fødevarer på Bornholm. Hvor meget produceres der? Hvornår produceres der? Og hvem står bag produktionen? Portalen er både henvendt til forbrugere, grossister og detailhandel. I anden omgang er det målet at udvikle platformen til en egentlig salgsplatform, sandsynligvis rettet primært mod salg fra producent til producent. Måske kan platformen på sigt udvikle sig til, at det også er muligt at vise de forskellige produkters klimabelastning. Der er politisk interesse for en sådan opgørelse, men den faktiske viden om forskellige produktionsprocessers klimabelastning er endnu ikke tilstrækkelig. Det forventes, at første fase af platformen vil være operativ medio 2023.

Fra BLF's side er der også et håb om, at andre/nye aktører i fremtiden vil koble sig på platformen og tilbyde supplerende ydelser, fx i relation til distribution eller sortering.

Endelig, som **fjerde kvadrant**, mener Bornholms Landbrug og Fødevarer, at landbruget har en stor rolle at spille som leverandør af vedvarende energi, hvad enten det er i form af biogas, biobrændstoffer, halm eller flis produktion. Især denne fjerde kvadrant tror både BLF og hovedorganisationen "Landbrug og Fødevarer" vil udvikle sig meget positivt i de kommende år. Landbruget vil i stigende omfang være leverandør af både fødevarer og energi. Bornholms Landbrug og Fødevarer tror på, at det vil være muligt, også på kommercielt niveau, at firdoble biogasproduktionen på

¹⁴ Et samarbejde/driftsfællesskab med 15 konventionelle landmænd, der udvikler og producerer lokale proteinafgrøder.

Bornholm. I et samarbejde med bl.a. Bigadan (ejer af det nuværende biogasanlæg på Bornholm), BRK og BCB arbejdes der lige nu på en sådan udviklingsmulighed. Pt. arbejdes der med miljøvurderinger af et sådant anlæg. Samlet set og under optimale betingelser vil et sådant anlæg kunne reducere den bornholmske CO₂-udledning med 52.000 tons. Det kræver, at 80% af den bornholmske husdyrgødning fremover anvendes i biogasproduktionen (de sidste 20% er det urealistisk at anvende i biogasproduktionen, bl.a. fordi der på en række bornholmske bedrifter er etableret forsøringsanlæg for at reducere kvælstofbelastningen af nærområdet, og denne husdyrgødning kan ikke anvendes til biogasproduktion). Som led i sådan et anlæg vil en del af den producerede biogas kunne omdannes til flydende gas. Målet er, at et sådant anlæg vil være klar til at gå i produktion senest i 2027.

På sigt kan et biogasanlæg også komme til at spille en rolle i forbindelse med en eventuel fremtidig PtX-produktion (se afsnit om den bornholmske energi-ø). CO₂-produktionen i forbindelse med biogasproduktion kan opsamles og anvendes i forbindelse med brintproduktion (flydende brændstof til transportsektoren eller de dele af industrien, der i dag anvender flydende gas).

En væsentlig og meget aktuel **trussel** for erhvervet er ændringer i de politiske rammevilkår, og her er det især en eventuel indførsel af en CO₂-afgift, der i meget høj grad vil kunne påvirke den fremtidige bornholmske landbrugsproduktion. Et flertal af de politiske partier er jo positivt indstillet over for at indføre CO₂-afgifter på landbruget i en eller anden form. Helt aktuelt vil en CO₂-afgift i kombination med de nuværende meget høje energipriser ifølge Bornholms Landbrug og Fødevarer føre til en kraftig **reduktion** i landbrugsproduktionen fremfor den ønskede **omstilling** af landbruget. På Bornholm er denne udvikling særligt farlig. Hvis blot 5 – 6 slagtesvineproducenter fx vælger at indstille produktionen, bringer det selve grundlaget for den fortsatte drift af slagteriet i fare. Derfor kan selv små tilpasninger i en bornholmsk kontekst få en ret stor afledt effekt.

Set fra landbrugets stol er det i de kommende år en væsentlig udfordring at få fastlagt/genforhandlet hvorledes de forskellige "klimarabatter" skal fordeles. Eksempelvis vil anvendelse af biogas og halm i fjernvarmeproduktionen medføre en fortrængning af fossile brændstoffer og dermed en reduktion af CO₂-udledningen, men det er energisektoren, der bliver godskrevet denne "klimarabat", hvor Bornholms Landbrug og Fødevarer jo synes, at det burde være landbruget, der fik godskrevet denne reduktion i CO₂-udledningen. Med den gældende fordeling af klimarabatterne kan landbruget godt komme til at stå tilbage som "den store klimaskurk". Nogle af de modeller, der er i spil med hensyn til en eventuel CO₂-afgift på landbruget, opererer i teorien med tilbageførsel af afgiftsbeløbet til landbruget, men der vil være væsentlige transaktionsomkostninger knyttet til denne operation, og det vil helt sikkert føre til et markant tab af produktion og beskæftigelse. Den værst tænkelige CO₂-model er den, som Liberal Alliance har lagt op til, hvor der end ikke sker en delvis tilbageførsel af afgiftsbeløbet til landbruget.

Den igangværende økonomiske krise med kraftigt stigende energi- og fødevarerpriser repræsenterer også en særskilt **trussel** for den fortsatte udvikling af den lokale bornholmske fødevarerproduktion. De fleste bornholmske nichefødevarer ligger prismæssigt

i den dyre ende, og det forventes, at efterspørgslen vil falde i en periode. Hvor lang denne periode bliver, er imidlertid helt usikkert, bliver det 1 år eller 3 år?

10.3 Forventet udvikling inden for fødevarerområdet

Afsnittet bygger primært på interview med formand for Gourmet Bornholm, Maria Barslund. Gourmet Bornholm er en interesseorganisation for aktører indenfor den bornholmske fødevarersektor. Cirka 60% af medlemmerne er fødevarerproducenter, og 40% kommer fra restaurationsbranchen.

Gourmet Bornholm har, i lighed med Bornholms Landbrug og Fødevarer, ret store forventninger til opbygningen af en ny digital platform for lokale fødevarer. Midlerne til denne satsning kommer primært fra regionskommunen, og vi tror, at satsningen kan være med til at genoplive samarbejdet omkring den bornholmske fødevarerstrategi. Vi tror, at det vil være med til at øge synligheden af den lokale fødevarerproduktion, og på lidt længere sigt er det også håbet, at det vil give en ny salgskanal for de bornholmske fødevarerproducenter. Som led i etableringen af denne portal skal der laves en kortlægning af den samlede bornholmske fødevarersektor, en kortlægning som Gourmet ser meget frem til. En del af foreningens medlemmer giver faktisk udtryk for, at det over de senere år er blevet vanskeligere at få fat i et bredt udsnit af lokale fødevarer/grøntsager. Hensigten med portalen er også – på sigt – at den skal give et overblik over den lokale efterspørgsel efter bestemte fødevarer startende med den offentlige efterspørgsel.

Den igangværende krise med kraftigt stigende energi- og fødevarerpriser repræsenterer ifølge Gourmet Bornholm både en trussel og en mulighed. Der er ingen tvivl om, at der kommer mere fokus på lokal bæredygtighed og robusthed, og dette vil i sig selv også øge interessen for lokale fødevarer. "Køb dansk", "køb lokalt" og så videre. Men samtidig må vi forvente, at der kommer en øget efterspørgsel efter billigere lokale fødevarer. Ikke i betydningen dårligere kvalitet, men hvor der kommer et forøget fokus på, om produktet også i tilstrækkelig grad giver "værdi for pengene". Men samlet set forventes der et øget fokus på "det lokale", bl.a. begrundet i et bæredygtighedsperspektiv. Det stærkere fokus på bæredygtighed forventes også på lidt længere sigt at give en øget efterspørgsel efter **lokale vegetabiliske produkter**. Det er primært på restaurationsområdet, man kan ane denne tendens på Bornholm, men ser vi til hovedstadsområdet (som jo ofte er dem der "er først med det nyeste"), så er der en langt mere udbredt vegetabilisk bølge med en lang række nye produkter og produktionsprocesser. På detailhandelsområdet (også på Bornholm), ser man i disse år også flere og flere vegetabiliske alternativer til animalske produkter. En tendens, der blot synes at blive stærkere og stærkere fra år til år. Som vi i sin tid så det på det økologiske område, så præges den bornholmske efterspørgsel i høj grad også af turisternes efterspørgsel. Sandsynligvis er det primært turisternes fortjeneste, at der - specielt i sommerperioden - er et relativt stort udvalg af vegetabiliske produkter i de bornholmske butikker. På grund af den store betydning af turisme på Bornholm bliver øen i tilgift et af de yderområder, der hurtigst opfanger nye tendenser fra

hovedstadsområdet. Det er en fordel, vi fortsat skal forsøge at udnytte i den fortsatte udvikling af den bornholmske fødevarer sektor.

En tendens vi også holder øje med, er, at der flere steder i vores nabolande er et **øget løssalg** af produkter. Dvs. hvor alle produkter ikke nødvendigvis skal være færdigpakket. Denne tendens udspringer også af bæredygtighedsbølgen, hvor der er øget fokus på at reducere madspild og forbruget af emballage. Dette kan også repræsentere en interessant udvikling for flere af vores lokale fødevarerproducenter.

Overordnet set er den **manglende tilgængelighed og synlighed** også en trussel for den fortsatte udvikling af den bornholmske fødevarer sektor. Der er interesse for lokale produkter, men det må heller ikke være for svært at få fat i produkterne. Det er kun de allermest dedikerede forbrugere, der gider bruge tiden på at besøge adskillige gårdbutikker for at handle lokalt. I mange år har vi savnet en **grøntsagscentral** på Bornholm. Et sted, hvor grøntsager kan blive sorteret, renses, pakket og distribueret. Via en sådan central kan der måske samtidig skaffes volumen nok til, at der over en længere periode kan tilbydes et varieret og kontinuerligt udbud af lokale grøntsager. Et udbud, der skal være på plads for at kunne få plads i detailhandlen. Udfordringen er at finde den eller de aktører, der kan se dette som en økonomisk bæredygtig forretningsidé.

På Bornholm har der igennem mange år været en høj iværksætteraktivitet på fødevarerområdet, men over den seneste tid kan vi faktisk godt se en vis afmatning. Der er ikke helt så mange sprudlende forretningsideer som tidligere, og det er måske også blevet vanskeligere at kæmpe sig til en plads på et "overfyldt marked". Det er dog langt fra det samme som at det er gået helt i stå. For øjeblikket kan Gourmet Bornholm godt identificere 10 – 15 "boblere" – dvs. personer, der arbejder seriøst med at udvikle deres forretningsidé men som endnu mangler at taget springet i fuld skala.

Over de senere år er der etableret flere produktionskøkkener, og der har sandsynligvis også været stor efterspørgsel efter sådanne faciliteter blandt iværksættere, men i praksis virker det som om anvendelsen af køkkenerne har været begrænset. Der er måske behov for at genbesøge de udviklede koncepter for at se, om der er behov for en videreudvikling?

Hvis det tidligere klyngesamarbejde på fødevarerområdet ikke kan genoplives i sin helhed, så opfordrer Gourmet Bornholm til, at der som minimum etableres et lignende samarbejde mellem BCB, Gourmet Bornholm, Bornholms Landbrug og Fødevarer og LAG-Bornholm.

10.4 Forventet udvikling inden for kunsthåndværkerområdet

Afsnittet bygger primært på interview med formand for Grønbechs Gård, Lene Feldt-Hus Andersen samt på en tidligere gennemført evaluering af projektet Maker's Island (et lokalt samarbejde mellem offentlige og private aktører med tilknytning til kunsthåndværkerområdet på Bornholm).

Grønbechs Gård har et flerårigt godt samarbejde med LAG-Bornholm. Et samarbejde man håber at kunne fortsætte i den kommende programperiode. Grønbechs Gård følger ikke op på, hvorledes det rent økonomisk går med de bornholmske kunsthåndværkere, men ud fra "hvad der høres", så går det helt godt, og mange har haft 2 – 3 rigtig gode år. Fremadrettet har Grønbechs Gård imidlertid ikke selv ressourcer til at løfte opgaven med at afvikle en biennale (et år med glaskunst, derefter et års pause og så et år med keramik, efterfulgt af et års pause og så fremdeles). Fremadrettet vil det blive en triennale (med to års pause mellem hvert arrangement), så på den måde vil der blive skruet en del ned for aktivitetsniveauet på udstillingsområdet.

Kunsthåndværk har haft stor betydning for Bornholm i en længere årrække, men specielt i de seneste år – efter udnævnelse til World Craft Region – har sektoren haft medvind. Det er en livsstilsbranche, som i høj grad præges af tendenser og mode, der bestemmes af kræfter uden for Bornholm. Derfor kræver det konstant opmærksomhed at holde sig relevant i forhold til nye overordnede tendenser i samfundsudviklingen. Lige nu er der stor fokus på bæredygtighedsvinklen, og det kan ses som både en mulighed og en trussel for kunsthåndværket. Fokus på bæredygtighed kan tænkes at få kunderne til at efterspørge færre men bedre produkter, hvilket alt andet lige er en fordel for kunsthåndværkerbranchen. Omvendt så er både glas- og keramikproduktion jo ganske energikrævende, hvilket i den nuværende økonomiske situation kan gøre det vanskeligt at få dækket produktionsomkostningerne. Vi vil nok se flere kunsthåndværkere, der i den kommende tid i kortere eller længere perioder vil indstille produktionen.

Kunsthåndværk er ikke blot glas og keramik. Virksomheder indenfor flere andre retninger, fx inden for tekstil, smykker og trækunst forventes også at kunne udnytte det øgede fokus på bæredygtighed/genbrug. Indtrykket er, at den bornholmske kunsthåndværkersektor er blevet mere diversificeret over de senere år.

Hver kunsthåndværker har sit specielle udtryk, som selvfølgelig godt kan udvikle sig over årene, men skifter moden grundlæggende fra eksempelvis glas til keramik eller fra keramik til porcelæn, så vil nogle af de etablerede kunsthåndværkere have svært ved at følge med. Derfor er branchen også afhængig af, at der hele tiden kommer nye impulser/nye iværksættere til branchen.

Generelt søger kunsthåndværkere ny inspiration via samarbejde med andre kunsthåndværkere og ved forskellige former for "studierejser", hvor man opsøger andre kunsthåndværkere. Formaliseret efteruddannelse, fx gennem tekniske kurser indenfor virksomhedens kernekompetence, er endnu ikke så udbredt¹⁵. Når det kommer til supplerende kompetencer (som eksempelvis viden om webbutikker eller salg/markedsføring via sociale medier), så er det langt mere almindeligt at søge ny viden via kurser, workshop-deltagelse osv. Det er i det hele taget en branche præget af mange enmandsvirksomheder, og derfor må kunsthåndværkerne have en vis basal viden indenfor mange områder, hvis de skal have succes som forretningsdrivende.

¹⁵ I regi af Maker's Island og i et samarbejde med Det Kongelige Akademi - Design, Bornholm (KADK) er der dog aktuelle planer om at tilbyde mere tekniske kurser målrettet øens kunsthåndværkere.

Bornholmsk kunsthåndværk spiller i forening med den lokale fødevareproduktion en væsentlig rolle i branding af Bornholm som turistdestination – som et sted, hvor du ikke blot får en smuk natur, men hvor du hele vejen igennem får kvalitet – i betydningen af værdi for pengene. Den rolle vil kunsthåndværket fortsat spille, og samtidig søger turisterne stadig (og måske i stigende omfang?) oplevelser på ferien, og også her tilbyder kunsthåndværket et interessant alternativ til andre former for turismerelaterede oplevelser. "Tætheden" af kunsthåndværkere på Bornholm er i sig selv en attraktivitet (der er noget for enhver smag), og dette i kombination med Kunstmuseet, Hjorts Fabrik og Grønbechs Gård gør, at Bornholm er en helt unik kunsthåndværkerdestination.

Generelt er de bornholmske kunsthåndværkere blevet mere opmærksomme på turister som en potentiel lukrativ kundegruppe (b.la. via en fælles salgsindsats), men derudover er der også kunsthåndværkere, der har fået foden inden for direkte salg til restauranter og hoteller eller konceptsalg til brancheorganisationer o.l. De bornholmske kunsthåndværkere kommer meget bredere ud, end de blot gjorde for få år siden.

Der kommer løbende nye iværksættere til branchen, dels i form af nye studerende fra KADK, der vil starte for sig selv, og dels i form af tilflyttere ovrefra, der ønsker at blive en del af det bornholmske kunsthåndværkermiljø. Arts & Crafts Association Bornholm (ACAB) oplever også en stor søgning. Der er mange, der gerne vil være medlem af foreningen.

Den nuværende energikrise lægger lige nu pres på sektoren, og det forventes, at der vil være en stigende interesse for grønne omstillingstiltag – hvad kan den enkelte kunsthåndværker gøre for at reducere energiomkostningerne, og kan man fra erhvervsfremmesystemet gøre noget for at understøtte virksomhederne i denne omstilling?

Tendensen med øget fokus på lokal bæredygtighed kunne også antages at føre til øget opmærksomhed på råvarernes oprindelse. Hvor henter de bornholmske kunsthåndværkere deres råstoffer? Og kan en øget anvendelse af lokale råvarer tænkes at blive en konkurrenceparameter i de kommende år?

10.5 Forventet udvikling inden for turisme og oplevelser

Afsnittet bygger på tidligere interview med direktør for Destination Bornholm, Pernille Lydolph, samt på strategi- og handlingsplan for Destination Bornholm.

Som turistdestination er Bornholms væsentligste styrker en helt unik natur, et stærkt kulturliv med mange tilbud, herunder kunsthåndværk, en særlig position inden for lokal fødevareproduktion og mange gode spisesteder.

Bornholm har i en længere periode oplevet fremgang i turismen. Dette gælder både antallet af turister, der gæster øen, og det gælder den omsætning og værditilvækst, de skaber på Bornholm. Efter et tilbageslag i den tyske turisme under Corona-tiden er denne gruppe stærkt på vej tilbage til Bornholm.

I højsæsonen (juli/august) nærmer Bornholm sig kapacitetsgrænsen for antal turister, og derfor er der i de kommende år især fokus på at udvikle og udvide turisme i foråret, efteråret og vinteren. Der er desuden fokus på at fastholde og udvikle det kvalitative niveau, ikke nødvendigvis således at turismeproduktet skal blive dyrere, men således at turisten hele vejen igennem skal opleve at få værdi for pengene. Målet er fortsat at udvikle og udvide de oplevelsesmuligheder, som turisterne har adgang til, uanset om det er indenfor madkultur, friluftaktiviteter, kunst og kunsthåndværk, grøn omstilling/bæredygtighed eller noget helt fjerde.

Den igangværende økonomiske krise repræsenterer i sig selv en **trussel** for den fortsatte turismemæssige udvikling på Bornholm. Forbrugerne udtrykker stor bekymring for deres økonomiske situation, men endnu har krisen ikke resulteret i et lavere forbrug. Det samlede forbrug, herunder turismeforbruget, forventes at falde i de kommende år. Spørgsmålet er dog, hvor stor og hvor langvarig nedgangen vil blive.

Den grønne omstilling repræsenterer både en **trussel** og en **mulighed** for branchen. Blandt forbrugere og turister ses der en stigende opmærksomhed på bæredygtighedsperspektivet. Turismeproduktet skal selvfølgelig indeholde alle de klassiske elementer, men bæredygtighedselementet får en stigende betydning. Dette vil føre til tilpasning af eksisterende turismeprodukter og udvikling af nye produkter. Derudover repræsenterer den kommende investering i Energi-ø Bornholm en unik mulighed for at udvikle en række nye produkter indenfor "energi-turisme" eller "grøn turisme", eventuelt knyttet op til et nyt besøgscenter, udflugter til det nye havvindmøllefelt, undervisningsforløb målrettet skoleelever og virksomheder, studierejser etc. Men den grønne omstilling repræsenterer også en **trussel** for Bornholms turisme. Transporten til og fra Bornholm er meget energikrævende, og en eventuel CO2-afgift på transport kan i væsentlig grad komme til at fordyre rejsen til Bornholm.

11 BILAG 1: Beskæftigelse og specialisering

Tabel 36: Relativ beskæftigelse. Andel af samlet beskæftigelse i de enkelte brancher

Relativ beskæftigelse, andel af den samlede beskæftigelse i de enkelte brancher		Antal		
		År		
		2011	2016	2021
Bornholm	Branche			
	A Landbrug, skovbrug og fiskeri	5,0%	5,0%	4,8%
	B Råstofindvinding	0,3%	0,2%	0,1%
	CA Føde-, drikke- og tobaksvareindustri	3,6%	3,5%	3,7%
	CB Tekstil- og læderindustri	0,1%	0,1%	0,1%
	CC Træ- og papirindustri, trykkerier	0,5%	0,4%	0,4%
	CE Kemisk industri	0,0%	0,0%	0,0%
	CF Medicinalindustri	0,0%	0,0%	0,0%
	CG Plas-, glas- og betonindustri	1,1%	1,3%	1,4%
	CH Metalindustri	0,5%	0,5%	0,6%
	CI Elektronikindustri	0,0%	0,0%	0,0%
	CJ Fremst. af elektrisk udstyr	0,0%	0,1%	0,0%
	CK Maskinindustri	2,7%	3,7%	2,2%
	CL Transportmiddelindustri	0,1%	0,1%	0,2%
	CM Møbel- og anden industri	0,6%	0,6%	0,6%
	D Energiforsyning	0,6%	0,1%	0,1%
	E Vandforsyning og renovation	0,6%	0,7%	0,8%
	F Bygge og anlæg	7,1%	6,4%	6,8%
	G Handel	13,4%	13,6%	13,3%
	H Transport	6,0%	5,7%	5,1%
	I Hoteller og restauranter	3,8%	5,0%	5,4%
	JA Forlag, tv og radio	2,2%	2,3%	2,2%
	JB Telekommunikation	0,3%	0,2%	0,2%
	JC IT- og informationstjeneste	0,2%	0,4%	0,5%
	K Finansiering og forsikring	1,4%	1,0%	1,1%
	LA Ejendomshandel og udlejning af erhvervs-ejendomme	1,5%	1,6%	1,8%
	MA Rådgivning mv.	2,0%	2,5%	2,6%
	MB Forskning og udvikling	0,1%	0,1%	0,1%
	MC Reklame og øvrige erhvervsservice	0,6%	0,7%	0,9%
	N Rejsebureauer, rengøring og anden operationel service	4,7%	4,3%	4,5%
	O Offentlig administration, forsvar og politi	6,7%	6,7%	6,6%
	P Undervisning	7,5%	6,7%	6,7%
	QA Sundhedsvæsen	6,9%	8,3%	8,8%
	QB Sociale institutioner	15,2%	13,5%	13,4%
	R Kultur og fritid	1,8%	1,8%	1,9%
	SA Andre serviceydelser	2,5%	2,7%	2,8%
	I ALT	100,0%	100,0%	100,0%

Tabel 37: Specialiseringsindeks for Bornholm, fordelt på brancher

Branche	2011	2016	2021	Ændring	Sektor
A Landbrug, skovbrug og fiskeri	192,6	201,8	208,9	16,2	Privat
CA Føde-, drikke- og tobaksvarerindustri	177,2	182,9	193,5	16,4	Privat
E Vandforsyning og renovation	140,5	161,6	183,8	43,2	Offentlig
JA Forlag, tv og radio	177,1	173,6	171,8	-5,3	Privat
CG Plast-, glas- og betonindustri	114,6	142,1	159,9	45,3	Privat
I Hoteller og restauranter	114,6	123,4	148,3	33,6	Privat
QA Sundhedsvæsen	107,7	126,5	130,9	23,3	Offentlig
O Offentlig administration, forsvar og politi	127,9	136,9	128,6	0,7	Offentlig
QB Sociale institutioner	122,4	117,9	114,9	-7,5	Offentlig
H Transport	117,6	120,7	113,6	-4,1	Privat
SA Andre serviceydelser	97,6	105,4	111,3	13,8	Privat
LA Ejendomshandel og udlejning af erhvervsejendomme	91,5	97,4	110,5	19,0	Privat
CK Maskinindustri	132,9	193,5	109,7	-23,2	Privat
F Bygge og anlæg	122,0	108,9	108,4	-13,7	Privat
R Kultur og fritid	97,1	94,2	95,7	-1,5	Offentlig
B Råstofindvinding	166,4	103,8	88,3	-78,1	Privat
G Handel	85,7	88,3	87,8	2,1	Privat
P Undervisning	92,7	81,9	85,9	-6,8	Offentlig
CL Transportmiddelindustri	35,1	53,3	83,0	47,9	Privat
N Rejsebureauer, rengøring og anden operationel service	99,9	78,2	82,9	-17,0	Privat
CC Træ- og papirindustri, trykkerier	61,0	62,3	70,7	9,7	Privat
MC Reklame og øvrige erhvervsservice	49,0	54,5	67,5	18,6	Privat
MA Rådgivning mv.	54,9	63,1	61,8	6,9	Privat
CM Møbel- og anden industri	51,7	55,5	49,2	-2,5	Privat
CH Metalindustri	32,4	32,6	43,8	11,3	Privat
CB Tekstil- og læderindustri	43,2	40,3	40,5	-2,6	Privat
JB Telekommunikation	48,0	47,0	37,5	-10,6	Privat
Uoplyst / Ukendt	73,6	42,6	37,2	-36,3	Offentlig
K Finansiering og forsikring	47,6	36,2	37,2	-10,4	Offentlig
D Energiforsyning	158,4	23,8	28,3	-130,2	Offentlig
MB Forskning og udvikling	10,0	10,6	23,8	13,7	Offentlig
JC IT- og informationstjeneste	13,1	20,3	21,2	8,1	Privat
CJ Fremst. af elektrisk udstyr	10,1	14,8	5,1	-4,9	Privat
CE Kemisk industri	4,0	4,1	4,2	0,1	Privat
CI Elektronikindustri	4,6	3,2	3,1	-1,5	Privat
CF Medicinalindustri	2,5	4,0	2,0	-0,5	Privat
SB Private husholdninger med ansat medhjælp	22,3	15,5	0,0	-22,3	Privat

12 KILDER

- Arbejderbevægelsens Erhvervsråd og IDA (2020): "Power-to-X-teknologier kan skabe 22.000 job over ti år"
- Bornholms Landbrug og Fødevarer (u.å.): "Tal og fakta. Det bornholmske landbrug og foreningen Bornholms Landbrug og Fødevarer"
- Bornholms Regionskommune (2021): "Bornholms Erhvervsstrategi"
- COWI (2021): "Beskæftigelseeffekter af Energiø Bornholm"
- CRT (2016): "Den bornholmske fødevaresektor"
- Destination Bornholm (u.å.): "Strategi 2020 – 2023"
- Destination Bornholm (2022): "Udviklingsplan for turismen på Bornholm frem mod 2030"
- Rambøll (2021): "Analyse af muligheder for power to X og grøn gas på Lolland"
- Klima og Omstillingsrådet (2021): "*Klimaeksponeret beskæftigelse i Danmark*"